

Sosyal Bilimler
EKEV AKADEMİ
dergisi

eISSN:2148-0710 - pISSN:1301-6229

Makalenin geliş tarihi: 12.01.2026
1.Hakem Rapor Tarihi: 14.05.2026
2.Hakem Rapor Tarihi: 21.05.2026
Yayına Kabul Tarihi: 25.06.2026
Yayın Türü: Araştırma Makalesi

KLASİK ARAP EDEBİYATINDA FİZİKÖTESİ YOLCULUKLAR¹

Yeliz ÇİÇEK*

Öz

Bu araştırmanın temel amacı, Arap edebiyatında manevî âlemlere yolculuk temasını konu edinen ve İslâm geleneğinden beslenen fizikötesi anlatıların edebî boyutlarını karşılaştırmalı olarak incelemektir. Bu bağlamda, İbn Şuheyd'in Risâletü't-Tevâbi' ve 'z-Zevâbi', Ebû'l-Alâ el-Ma'arrî'nin Risâletü'l-Ğufrân, İbn Tufeyl'in Hayy b. Yakzân ve Ruknuddîn el-Vehrânî'nin el-Menâmu'l-Kebîr adlı eserleri ele alınarak, söz konusu metinlerin tematik, anlatısal ve edebî özelliklerinin ortaya konulması amaçlanmaktadır. Ayrıca bu eserlerin tamamını kapsayan bütüncül bir çalışmanın eksikliği gidermek hedeflenmektedir. Çalışmada nitel araştırma yaklaşımı benimsenmiş olup araştırma, karşılaştırmalı edebiyat deseni çerçevesinde yürütülmüştür. İncelenen eserler, içerik, tema, kurgu ve manevî yolculuk anlatıları bakımından karşılaştırılarak değerlendirilmiştir. Araştırmanın verileri, söz konusu dört eserin özgün metinleri ile bu eserler hakkında yapılmış Arapça ve Türkçe ikincil kaynaklardan elde edilmiştir. Ayrıca konuya ilişkin literatür taraması yoluyla elde edilen akademik çalışmalar da veri kaynağı olarak kullanılmıştır. Araştırma sonucunda, incelenen eserlerin her birinin manevî âlemlere yolculuk temasını farklı anlatı teknikleri ve edebî yaklaşımlarla ele aldığı; buna rağmen ortak bir metafizik düşünce zemini paylaştıkları tespit edilmiştir. Bu eserlerin Arap edebiyatında fizikötesi anlatı geleneğinin oluşumuna ve gelişimine önemli katkılar sunduğu görülmüştür. Bu çalışmada elde edilen bulgular doğrultusunda, Arap edebiyatındaki fizikötesi anlatıların farklı dönem ve türler bağlamında daha kapsamlı biçimde incelenmesi önerilmektedir. Ayrıca bu tür eserlerin Batı edebiyatındaki benzer anlatılarla karşılaştırmalı olarak ele alınması, disiplinlerarası çalışmalara katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Fizikötesi, Mitoloji, Edebiyat tarihi, Kültürel etkileşim.

Metaphysical Journeys in Classical Arab Literature

Abstract

The primary aim of this study is to examine comparatively the literary dimensions of metaphysical narratives in Arabic literature that are rooted in the Islamic tradition and focus on the theme of journeys to spiritual realms. In this context, the study analyzes Risâlat al-Tawâbi' wa-l-Zawâbi' by Ibn Shuhayd, Risâlat al-Ğufrân by Abû al-'Alâ' al-Ma'arrî, Hayy ibn Yaqzân by Ibn Tufayl, and al-Manâm al-Kabîr by Rukn al-Dîn al-Wahrânî, with the objective of identifying the thematic, narrative, and literary characteristics of these works. The study also seeks to address the lack of a comprehensive analysis encompassing all of these texts. A qualitative research approach is adopted, and the study is conducted within the framework of a comparative literature design. The selected works are evaluated comparatively in terms of content, themes, narrative structure, and representations of spiritual journeys. The data for the research are obtained from the original texts of the four works, as well as from secondary sources in Arabic and Turkish that examine these texts. In addition, relevant academic studies identified through a literature review are used as supplementary data sources. The findings of the study reveal that each of the examined works addresses the theme of journeys to spiritual realms through distinct narrative techniques and literary approaches, while nevertheless sharing a common metaphysical conceptual framework. These works are shown to have made significant contributions to the formation and development of the metaphysical narrative tradition in Arabic literature. Based on the findings of this study, it is recommended that metaphysical narratives in Arabic literature be examined more comprehensively across different periods and genres. Furthermore, comparative analyses of such works with similar narratives in Western literature are suggested as a means of contributing to interdisciplinary scholarship.

Keywords: Transphysical, Mythology, Literary history, Cultural interaction.

¹ Bu çalışma Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsünde Prof. Dr. Nevzat H. YANIK danışmanlığında 2021 yılında hazırlanan "Klasik Arap Edebiyatında Fizikötesi Yolculuklar" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

* Dr. Öğretim Üyesi, Kafkas Üniversitesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı, Yeliz.cicek@kafkas.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-8041-5518>.

1. Giriş

Fizikötesi yolculuklar, fantastik ve gerçeküstü öğelere dayanır ve yazarın hayal gücüyle şekillenir. Gerçeklikle doğrudan bağı bulunmasa da kendi iç mantıkları içinde ilerler ve anlatıcının yorumlarıyla özgünleşir (Tosun, 2014, ss. 191-192). Fizikötesi yolculuklar, yazara duygu ve düşüncelerini özgürce ifade etme imkânı sunar. Kurulan dünyalar, yazarın kendi gerçekliğini yansıtır. Düşler, görünür gerçekle çelişse de yaşananların yeniden kurgulanışı olarak dönemin izlerini taşır. Bu hayali yolculuklarda edebiyatçılar, ideal bir hayat arayışına yönelirken toplumsal, dini, ahlaki ve siyasal eleştirilerde bulunurlar (es-Saî'dî, 2016, s. 243; es-Suleymân, 1999, s. 142; Tosun, 2014, s. 193). Metafizik sorgulamaların olmadığı dönemlerde, mitler ve masallar başta olmak üzere doğaüstü anlatıların daha belirgin şekilde öne çıktığı görülmektedir (Tosun, 2014, s. 193). Bu anlatıların önemli bir türünü de eski dünya edebiyatında geniş yer bulan fizikötesi yolculuklar oluşturmaktaydı. MÖ 3000'lere uzanan bu anlatılar, ölüm sonrası hayat ve geleceğe dair öngörüler içeriyordu. Zamanla edebi bir tür haline gelen bu yolculuklar, farklı inançlarda da korunma ve rehberlik işlevi görmüştür (Yıldırım, 2011, s. 9). Hayal veya düş aracılığıyla fizikötesi âleme gerçekleştirilen bu yolculuklara birçok milletin edebiyatında rastlanmaktadır. Bu anlatı türünün farklı edebiyat geleneklerinde görülmesi, kültürler arasındaki etkileşimin bir sonucu olarak değerlendirilmektedir. Bu alanda öne çıkan eserler ise Fars, Arap ve Batı edebiyatlarında yer almaktadır (Çiçek, 2022, ss. 13-14).

Bu mistik ve masalsı gelenek, zamanla farklı biçimlerde edebiyata yansımıştır. Fizikötesi yolculuklarda zaman ve mekân, gerçeklikten farklı ve özgün bir yapıya sahiptir. Binlerce yılı kapsayan olaylar bir gecelik rüyaya sığdırılabilir; mekân olarak ise cinler âlemi, ölümler dünyası, cennet, cehennem ya da fantastik adalar tercih edilir (es-Suleymân, 1999, ss. 5,170). Fizikötesi yolculuklarda yazar, rüya veya hayal aracılığıyla gündelik gerçekliğin sınırlarını aşar. Bu bağlamda, gerçek dünyada gerçekleştirme imkânı bulamadığı arzularını bu kurgu âlemde yaşama fırsatı elde eder ve eleştirel söylem olanağı bulur. Zaman içerisinde bu tür eserler, özellikle toplumsal dönüşüm ve çatışmaların yoğun olarak yaşandığı dönemlerde, edebiyatçıların sanatsal becerilerini kullanarak siyasal, dini ve toplumsal yapıya yönelik eleştirilerini dile getirdikleri metinler hâline gelmiştir. Ayrıca yazarlar, fizikötesi âlemi bir anlatı formu olarak kullanmak suretiyle, dönemin dini ve siyasi otoritelerinin müdahalelerinden korunabilmişlerdir ('Âtiyye, 2014, s. 24; es-Saî'dî, 2016, s. 239; es-Suleymân, 1999, s. 9).

Fizikötesi yolculuk anlatıları, İslam düşüncesinin ölüm ötesi tasvirleriyle beslenmiş; Arap edebiyatı, halk kültürünü derinden etkilemiştir. İslamiyet'in gelişile zenginleşen bu türde, özellikle miraç hadisesi belirleyici olmuş; Hint, Yunan ve Arap mitolojilerinden alınan unsurlar da geleneğe dâhil edilmiştir. Hz. Muhammed'in göğe yükselip cennet ve cehennemi görmesiyle ilgili anlatılar, bu edebiyatın ana kaynağı haline gelmiştir (Heykel, 1985, s. 385). Bunun dışında hurafeler, cinler âlemi, Gulyabani hikâyeleri gibi unsurlar da Arap edebiyatındaki fizikötesi anlatıları beslemiştir (Eren, 2008, s. 127).

Fizikötesi yolculukları en önemli kaynaklarından biri de makâmelerdir. Makâmeler, Arap hikâyeciliğinin önemli kaynaklarından biri olarak fizikötesi yolculukların gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Bu türdeki hayali kahraman tasarımları edebiyatçılara düşüncelerini özgürce ifade etme imkânı vermiştir. Bedüzzamân el-Hemedânî (ö. 398/1008) ve el-Harîrî (ö. 516/1122) başta olmak üzere makâme yazarları bu yapıtlarda dini, toplumsal, siyasal ve dil alanında eleştiriler yapmıştır. Fizikötesi anlatılar da benzer biçimde dönemin siyasal ve toplumsal sorunlarına eleştirel bir yaklaşım sergilemiştir. el-Hemedânî'nin özellikle *el-Makâmetu'l-İblîsiyye* adlı eseri, şeytan efsanelerinden beslenen hayali yolculuk kurgusuyla bu türün öncülerinden biri kabul edilmektedir (el-Hemedânî, 2011, ss. 209-212). Bu eserler, gerçek mekân tasvirlerini hayali unsurlarla kaynaştırarak özgün bir anlatı oluşturmuştur. Her ne kadar Arap edebiyatında fizikötesi anlatılar geniş bir yer tutsa da bu türün en eski ve en temel

örnekleri Fars edebiyatında görülür. *Ardâvîrâfnâme* bu türün en eski örneklerinden biridir ve sonraki eserler için kaynak teşkil edilmiştir (Ghahramani & Rezael, 2017, s. 182).

İslamiyet'in kabulüyle birlikte fizikötesi eserlerde belirgin değişimler gözlemlenmiştir. İlk dönemlerde hayali yolculuklar, ölümler âlemine ulaşmak amacıyla yeraltına yapılan inişler şeklinde tasavvur edilirken, İslamiyet'in etkisiyle bu yolculukların yönü gökyüzüne çevrilmiştir. Aynı süreçte, daha önceki mitolojik öğelerin yerini cennet nimetleri, cehennem azabı ve mahşer günü tasvirleri almıştır. Bu dönüşüm, dönemin dini ve toplumsal ihtiyaçlarıyla da örtüşmüştür. Bu tür eserler, hem Batı hem de Arap edebiyatında sanatsal bir ifade ve eleştiri aracı olarak üretilmiştir. Efsanelerden, *İlahi Komedyâ*'ya uzanan fizikötesi yolculuklarda, insanın tutkuları ve bilinmeyeni keşfetme arzusu öne çıkar (es-Suleymân, 1999, s. 14). Gerçek ile hayalin birlikte kullanılması, fizikötesi nitelikteki eserlerin en ayırt edici özelliklerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Nitekim eski Arap edebiyatının temel metinleri arasında yer alan bu eserlerde, anlatı kurgusu büyük ölçüde karakter inşası, diyalogların işlevselliği, betimleme teknikleri ve anlatım biçimlerinin çeşitliliği üzerine temellendirilmiştir.

Çalışmada Klasik Arap edebiyatında fizikötesi eserlerin öncü örnekleri arasında kabul edilen dört temel metin ele alınmaktadır. Bunlar; İbn Şuheyd'in (992-1035) *Risâletü't-Tevâbi' ve 'z-Zevâbi'*, Ebu'l-'Alâ el-Ma'arrî'nin (973-1057) *Risâletü'l-Ğufrân*, İbn Tufeyl'in (1106-1184) *Hay b. Yakzân* ve Ruknuddîn el-Vehrânî'nin (ö. 1179) *el-Menâmu'l-Kebîr* adlı eserleridir. Klasik Arap edebiyatında fizikötesi yolculuk anlatıları üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde, araştırmaların büyük ölçüde belirli eserlerin çevirileri, müstakil incelemeleri ve metin merkezli değerlendirmeler etrafında şekillendiği görülmektedir. Türkiye'de bu alanda gerçekleştirilen çalışmalar arasında özellikle İbn Şuheyd'in *Risâletü't-Tevâbi' ve 'z-Zevâbi'*, Ebu'l-'Alâ el-Ma'arrî'nin *Risâletü'l-Ğufrân* ve İbn Tufeyl'in *Hay b. Yakzân* adlı eserlerine yönelik çeviri ve inceleme çalışmaları dikkat çekmektedir (Aydın, 1999; Yanık & Aydın, 2008; Yanık & Bakırcı, 2017; Özalp, 1985). Söz konusu çalışmalar, ilgili eserlerin dil, içerik, düşünce yapısı ve edebî özelliklerinin anlaşılmasına önemli katkılar sunmuştur. Bununla birlikte mevcut araştırmaların önemli bir bölümü eserleri ayrı ayrı ele almakta veya belirli yönleri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu çalışma ise klasik Arap edebiyatındaki fizikötesi anlatıları yalnızca bağımsız eserler düzeyinde incelemekle sınırlı kalmayıp fizikötesi yolculuk temasını merkeze alarak İbn Şuheyd, el-Ma'arrî, İbn Tufeyl ve el-Vehrânî'nin eserlerinde bu temanın anlatısal işlevlerini, ortak metafizik zemini ve Batı edebiyatındaki yansımalarını ortak anlatı unsurları, tematik yapı ve edebî özellikler bakımından karşılaştırmalı bir çerçevede değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

2. Yöntem

2.1. Araştırma Deseni

Bu çalışma, nitel araştırma yöntemlerinden karşılaştırmalı edebiyat bilimi esas alınarak desenlenmiştir. Nitel araştırmalar, metinlerin derinlemesine incelenmesine ve anlamlandırılmasına olanak tanıdığı için özellikle metin analizlerinde tercih edilmektedir (Yıldırım & Şimşek, 2018, ss. 39-41). Araştırmada, Klasik Arap Edebiyatı'nda fizikötesi yolculuk temasını merkeze alan dört farklı eser, eş zamanlı olarak ve metinlerarası bir bakış açısıyla incelenmiştir. Metinlerarası yaklaşım, metinler arasındaki ilişkileri ortaya koyarak anlamın çok katmanlı yapısını analiz etmeye olanak sağlar (Kristeva, 1980, ss. 64-66). Bu bağlamda, çalışmada betimsel, analitik ve yorumlayıcı yöntemler birlikte kullanılmıştır. Betimsel analiz, verilerin sistematik biçimde sunulmasını sağlarken, analitik yöntem, metinler arasındaki yapısal ve tematik benzerlik ve farklılıkların ortaya konulmasına imkân tanımaktadır. Yorumlayıcı yaklaşım ise elde edilen bulguların anlamlandırılması ve bağlamsal olarak değerlendirilmesini mümkün kılmaktadır (Creswel, 2014, ss. 186-190).

2.2. Veri Kaynakları

Bu çalışmanın, veri kaynaklarını, Klasik Arap Edebiyatı'nda fizikötesi yolculuk temasını işleyen ve Türkiye literatüründe kapsamlı incelemesi sınırlı olan dört temel eser oluşturmaktadır. Bu eserler; İbn Şuheyd'in *Risâletü't-Tevâbi' ve'z-Zevâbi'*, Ebu'l-'Alâ' el-Ma'arrî'nin *Risâletü'l-Ğufrân*, İbn Tufeyl'in *Hay b. Yakzân* ve Ruknuddîn el-Vehrânî'nin *el-Menâmu'l-Kebîr* adlı yapıtlarıdır. Bu eserler, ele alınan dönemi ve temayı temsil etme özelliklerinin yüksek olması nedeniyle, nitel araştırma yöntemlerinden “amaçlı örneklem” ve “ölçüt örnekleme” teknikleriyle seçilmiştir.

2.3. Veri Analizi

Çalışmada veri toplama aracı olarak Belge İnceleme (Dokümantasyon) tekniği kullanılmıştır. Bu teknik kapsamında, belirlenen dört eserin basılı veya dijital birincil metinlerine ulaşılmış; ayrıca bu eserlere dair literatürdeki ikincil akademik kaynaklar taranarak temel veri kaynağı oluşturulmuştur. Elde edilen veriler, belirlenen temalar çerçevesinde tasnif edilmiş ve içerik analizi yöntemiyle yorumlanmıştır.

2.4. Araştırma Etiği

Bu çalışma, doküman incelemesine dayalı bir literatür araştırması niteliğinde olup insan veya hayvan katılımcılar üzerinde herhangi bir deneysel süreç, anket veya mülakat içermemektedir. Bu nedenle, etik kurul onayı gerektiren çalışma grubu kapsamına girmemektedir. Bununla birlikte, çalışmanın planlamasından raporlanmasına kadar geçen tüm süreçlerde Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi'ne sadık kalınmıştır. İncelenen eserlerin özgün metinlerine sadık kalınarak nesnel bir tutum sergilenmiş; yararlanılan tüm basılı ve dijital kaynaklar, bilimsel atıf kurallarına uygun şekilde referans gösterilmiştir. İntihal veya çarpıtma gibi etik ihlallerden titizlikle kaçınılmış olup, kullanılan fikir ve eserlerin telif haklarına riayet edilmiştir.

3. Bulgular

Araştırmanın bu bölümünde, Klasik Arap Edebiyatında Fizikötesi Yolculuk temasının gelişim seyrini ve kurgusal yapısını ortaya koymak amacıyla, örneklem grubuna dahil edilen dört temel eser incelenmiştir. Her bir eser; yazarı, yazıldığı dönem, genel muhtevası ve özellikle çalışmanın odağını oluşturan “öteki âlem yolculuğu” kurgusu bağlamında ele alınmıştır. Elde edilen bulgular, eserlerin olay örgüsünü ve sembolik dilini betimleyerek, bir sonraki aşamada yapılacak olan karşılaştırmalı analize zemin oluşturacak nitelikte sunulmuştur. Aşağıda sırayla İbn Şuheyd, el-Ma'arrî, İbn Tufeyl ve el-Vehrânî'nin eserlerine dair tespitler yer almaktadır.

3.1. Fizikötesi Konulu Eserler: Klasik Arap Edebiyatı Örneği

3.1.1. Risâletü't-tevâbi' ve'z-zevâbi'

Endülüslü yazar ve şair İbn Şuheyd tarafından yazılan risâle ('Abduzzevbî', 2008, s. 23; Aydın, 1999; Yanık & Aydın, 2008, s. 1). Arap edebiyatında fizikötesi yolculukların ilk örneklerinden biri olarak kabul edilir. Eser bütünüyle günümüze ulaşmamış, ancak bazı bölümleri İbn Bessâm'ın (ö. 542/1147) *ez-Zahîre* adlı eserinde mevcuttur ('Abduzzevbî', 2008, s. 23; er-Rûbî, 2001, s. 32). Ayrıca *risâle*, bazı araştırmacılar tarafından *Şeceretu'l-fukâha* adıyla da anılmıştır. Alaycı ve mizahi üslubunun yanı sıra farklı karakterler, konular ve mekânların işlenmesiyle de dikkat çeker ('Abbâs, 1969, s. 334; 'Abduzzevbî', 2008, s. 26; el-Humeydî, 1952, s. 374; er-Rûbî, 2001, s. 28; Şeybel, 1987, s. 104). Yazarın esere *Risâletü't-tevâbi' ve'z-zevâbi'* adını vermesi, hikâyenin mekânı olarak cinler âleminin seçilmesi ve kahramanların cin ile şeytanlardan oluşmasıyla açıklanmaktadır (Heykel, 1985, s. 378). İbn Şuheyd, eserinde *tevâbi'* terimini beğendiği şairlerin, *zevâbi'* terimini ise eleştirdiği rakip şairlerin cinleri için

kullanmıştır (Aydın, 2006, ss. 164-165). Tevâbi‘, izleyen, peşi sıra gelen anlamına gelen tâbi‘a kelimesinin çoğuludur. Zevâbi‘ kelimesi ise sözlükte kasırga, fırtına anlamına gelen zevbe‘a kelimesinin çoğuludur. Buna karşılık Tevâbi‘ kelimesi insanı gittiği her yerde takip eden cin anlamında da kullanılır. Zevâbi‘ ise cin veya şeytan kabilesinin reisi için de kullanılmaktadır (el-Fîrûzâbâdî, 2008, ss. 163, 694). Bu adlandırma, yazarın sanatsal yaratıcılık ve ilham anlayışının bir yansıması olarak değerlendirilmiştir. Arap kültüründe şairlerin ilhamlarını cinlerden aldıklarına dair eski bir mitolojik inanç vardır. Bu inanç, sanatsal yaratıcılığın insan kaynaklı olamayacağına dair düşünceyle ilişkilendirilmiştir. Bu bağlamda İbn Şuheyd’in, cinler vadisinde geçen yolculuğunu bu adla anmasının da aynı geleneğe dayandığı kabul edilmektedir (Ferîhât & İbrahîm, 2014, s. 139; Ş. Dayf, 1983, s. 323). Onun cinler vadisinde geçen yolculuğu, Arap mitolojisiyle ilişki kurarken aynı zamanda edebî hayal gücünün sınırlarını da ortaya koyar.

Eserin genelinde İbn Şuheyd’in farklı dönemlerde yaşamış şairlerin cinlerinden icazet alması, eseri kendi edebî yeteneğini ortaya koymak ve kanıtlamak amacıyla kaleme aldığını göstermektedir (Çiçek, 2022, s. 50). İbn Şuheyd, şiir ve nesirde önemli bir konuma sahipti. Ancak bazı meslektaşları kıskançlık nedeniyle onun şiirini, edebiyatını ve ahlakını küçümseyerek itibarsızlaştırmaya çalıştı. O dönemde Kurtuba’daki kimi dilciler de onu dil ve nahiv konularında yetersizlikle suçluyordu. İbn Şuheyd ise eserinde bu dilcileri hedef alarak, onların edebî bakımdan yetersiz olduklarını savunmuş; ayrıca anlamını bilmedikleri yabancı kelimeleri yalnızca ses uyumu için kullandıklarını belirtmiştir. Bu bağlamda risâlede edebî meşruiyet kazanma çabasının bulunduğu anlaşılmaktadır (Dayf, 1924, s. 48; Heykel, 1985, s. 377-378; İbn Şuheyd, 1996, s. 28; Şeybel, 1987, s. 118). Örneğin; tatlı risâlesinin beğenilmesinden sonra ona verilen yanıt bu duruma örnek gösterilebilir:

"إِنَّ لِسَجْعِكَ مَوْضِعاً مِنَ الْقَلْبِ، وَمَكَاناً مِنَ النَّفْسِ، وَقَدْ أَعَزَّتْهُ مِنْ طَبْعِكَ، وَحَلَاوَةً لَفْظِكَ، وَمَلَاخَةً سَوَاقِكَ، مَا أَرَاكَ أَفْنَهُ، وَرَفَعَ غَيْبَهُ، وَقَدْ بَلَّغْنَا أَنَّكَ لَا تُجَارَى فِي أَبْنَاءِ جَنْسِكَ، وَلَا يُمَلُّ مِنَ الطَّعْنِ عَلَيْكَ، وَالْإِعْتِرَاضِ لَكَ. فَمَنْ أَشَدُّهُمْ عَلَيْكَ؟" (İbn Şuheyd, 1996, s. 122)

“Senin sec’inin gönülde bir yeri ve ruhta bir mekânı var. Sen onu doğallığından, hoş sohbetliliğinden ve sözün eksikliğini gideren ve kapalılığını kaldıran güzel anlatımından sağlamışsın. Ama bize ulaştığına göre sen, akranların arasında ödüllendirilmiyorsun ve sana sataşmaktan ve çatmaktan da bıkmıyorlar. Sana onlardan en sert davrananı kimdir?” (Yanık & Aydın, 2008, ss. 101-102)

İbn Şuheyd’in eleştirel tavrı, cinler âleminde karşılaştığı şairleri tasvir edişinde de görülür. Tasvirler, dönemin bilgileri ve yazarın kişisel değerlendirmeleri doğrultusunda olumlu ya da olumsuz niteliktedir. Beğendiği şair ve yazarlardan övgüyle söz eden İbn Şuheyd, cinler vadisinde düzenlenen şiir yarışmalarını canlandırmış, Cahiliye Dönemi şairleriyle edebî bağlar kurmuş ve cinlerin hayvanî tasvirleriyle tartışmalara girmiştir. Bu münazaralarda hakemlik yaparak hasımlarına duyduğu öfkeyi dile getirerek, yer yer Endülüslü toplumuna ilişkin anekdotlar aktarmıştır (İbn Şuheyd, 1996, s. 122, 124, 131, 149). Bu yönüyle eser, mizahi ve eleştirel bir üsluba sahiptir.

Bu eserin önemi yalnızca eleştiri ve mizah yönünden değil, aynı zamanda hayal unsurlarına dayalı özgün anlatımında da görülmektedir. Türler arası özellikler taşıyan eser; makâme, risâle, şiir ve hayvan öyküleri gibi farklı anlatı türlerinden izler barındırır. İbn Şuheyd’in gençlik yıllarında Kurtuba’da kültürel hareketler yoğunlaşmış, Endülüs’e göç edenler Cahiliye, İslami ve Abbasi dönemlerine ait bazı eserleri beraberlerinde getirmiştir. Bu ortamda yetişen İbn Şuheyd’in, söz konusu dönemlere ait eserleri okumuş olabileceği ileri sürülmektedir. Nitekim onun *Kitâbu’l-Hayevân*, *Risâletu’t-Terbî’* ve *t-Tedvîr* ve *Kelile ve Dimne* gibi eserlerden haberdar olduğu düşünülmektedir. Edebî tenkit ağırlıklı *Risâletu’t-Tevâbi’* ve *’z-Zevâbi’* de kişi ve hayvan tasvirlerinin çokluğu ile Nâbiğa ve A‘şa gibi şairlerin divanlarından örnekler verilmesi, bu etkileşimin kanıtı olarak

değerlendirilmektedir. Ayrıca, İbn Şuheyd'in el-Câhiz ve el-Hamedânî'nin mizahi-hiciv üslubundan etkilendiği, secili anlatım konusunda da aynı geleneği sürdürdüğü belirtilmiştir (Aydın, 1999, s. 382; es-Seyyid, 1996, s. 166; Şeybel, 1987, ss. 110-111).

3.1.2. Risâletu'l-Ğufrân (449\1057)

Risâletu'l-Ğufrân, Ebu'l-'Alâ' el-Ma'arrî (Ahmed b. Abdullah b. Süleyman) tarafından, İbnu'l-Kârih lakabıyla tanınan Şeyh Muhaddis Ali b. Mansûr el-Erîb el-Halebî'nin mektubuna cevap olarak kaleme alınmıştır ('Abduzzevbi', 2008, s. 33; Eren, 2008, s. 127; Fahreddin, 2014, s. 154). İbnu'l-Kârih, dine ve ahlaka aykırı bir edebî anlayışı benimseyen şair ve yazarları eleştiren; aynı zamanda Ebu'l-'Alâ' el-Ma'arrî'nin hayranlık duyduğu edebiyatçı bir dostuydu. Söz konusu mektubunda el-Ma'arrî'ye zındıklık hakkında sorular yöneltilmiş, bu sorular aracılığıyla onun din ve inanç konusundaki bazı görüşlerini öğrenmeyi amaçlamıştır (el-Fâhûrî, 1986, s. 846; Palacios, 2015, s. 90; Ş. Dayf, 1983, s. 275). Bu bağlamda eser, hem bir savunma hem de edebî bir eleştiri niteliği taşır.

Eserin tam olarak hangi tarihte yazıldığı bilinmemekle birlikte araştırmacıların çoğu hicrî 424 yılına işaret etmektedir. Risâleyi ayrıntılı biçimde inceleyen Zekî Mubârek (1892-1952) ve Âişe Bintu's-Şâtî (1913-1998), metindeki bazı ifadelere dayanarak eserin, 351'de doğan el-Ma'arrî'nin yetmişli yaşlarında kaleme alındığını belirtmiştir ('Abduzzevbi', 2008, s. 48). *Risâletu'l-Ğufrân* isminin seçilmesi, dine uzak görülen bazı edebî şahsiyetlerin cennete kabul edilmesini rahmetin sınırsızlığıyla açıklama ve onları zındık olarak nitelemenin isabetsizliğini ortaya koyma amacı taşımaktadır ('Abduzzevbi', 2008, s. 45; Eren, 2008, s. 127; el-Mussadik, 2025).

İbnu'l-Kârih, 1033'te yazdığı mektupta Ebu'l-'Alâ' el-Ma'arrî'yi övmüş; zındıklıkla ilişkilendirilen İbnu'r-Râvendî, Hallâc-ı Mansûr, Beşşâr b. Burd, Sâlih b. 'Abdulkuddûs ve Velîd b. Yezîd gibi isimlerden de söz etmiştir. Bu mektupta ayrıca Mutenebbî'yi övmüş ve kendi yaşamına dair ayrıntılar aktarmıştır (Eren, 2008, s. 127). İbnu'l-Kârih'in mektubuna verilen cevap, risâlenin yazılış gerekçesi sayılmakla birlikte asıl amaç, el-Ma'arrî'nin zındıkların konumuna dair görüşlerini onun soruları aracılığıyla ortaya koymaktır. Yazar bu yanıtlarla felsefî, dinî ve siyasî düşüncelerini de yansıtmıştır ('Awad, 1966, ss. 86-87; Eren, 2008, s. 127). Bu edebî ve fikri çerçeve, eserin yapısına da yansımıştır. *Risâletu'l-Ğufrân*, cennet ve cehennem tasvirleri, dil-edebiyat tartışmaları ve zındıklık meselesi olmak üzere üç tema üzerine kurulmuş iki bölümden oluşur. İlk bölümde kahraman İbnu'l-Kârih âhret yolculuğunda cennet ve cehennemi gezerken, ikinci bölümde mektubuna karşılık zındıklığa dair sorularına yanıt verilir (el-Ma'arrî, 2008).

Eser, geç dönemde keşfedilmiş; 1899'da Reynold Alleyne Nicholson (1868-1945) tarafından yayımlanmış, ardından bazı bölümleri İngilizceye çevrilmiştir. Bu ilk çalışmalar ayrıntılı incelemeden çok özet niteliğindedir ('Abdulkâdir Mahmûd, 1997, s. 54; el-Cuhenî, 2015, ss. 43-44). *Risâletu'l-Ğufrân*'ın Arap dünyasında çeşitli tahkikli neşirleri yapılmış, özellikle Âişe Bintu's-Şâtî'nin yayımladığı nüsha en değerli çalışmalar arasında sayılmıştır ('Awad, 1966, s. 73).

Ebu'l-'Alâ' el-Ma'arrî'nin edebî ve kültürel açıdan zengin olan *Risâletu'l-Ğufrân*'ı kaleme alırken farklı geleneklerden etkilendiği öne sürülmüştür. Bu etkiler Batı ve Arap edebiyatı olarak iki grupta ele alınabilir. Batı kültüründe Homeros'un *İlyada* ve *Odysseia*'sı, Vergilius'un *Aeneis* Destanı ve Aristophanes'in *Kurbağalar* adlı komedyası bu bağlamda anılmaktadır. Louis 'Awad (1915-1990), özellikle *Kurbağalar* ile *Risâletu'l-Ğufrân*'ın ahret yolculuğunu edebî eleştiri aracı olarak kullanmaları yönünden benzerlik taşıdığını belirtir ('Awad, 1966, ss. 13-14).

Araştırmacılar, yazarın Arap edebiyatındaki etkilenmeleri konusunda farklı görüşler ileri sürmüştür. Bu tartışmalarda eserlerin tarihleri, benzerlikleri ve edebiyattaki taklit geleneği dikkate alınmıştır. *Risâletu'l-Ğufrân* ile *Risâletu't-Tevâbi* ve *'z-Zevâbi* arasındaki ilişkiyi ilk kez Ahmed Dayf (1180-1945) gündeme getirmiş; İbn Şuheyd'in risâlesini büyük olasılıkla el-Ma'arrî'yi taklit ederek

yazdığını iddia etmiştir. Bu iddiası için iki yazarın aynı dönemde yaşamış olmasını ve İbn Şuheyd'in eserinin dokuz yıl önce kaleme alınmasını delil göstermiştir (Dayf, 1924, ss. 47-48; el-Cuhenî, 2015, ss. 117-119; Şeybel, 1987, ss. 58-59) Ebu'l-'Alâ' el-Ma'arrî, Doğu ve Batı'da tanınan bir şair olup Endülüs edebiyatına da ilgi göstermiştir. İbn Şuheyd'in gençlik yıllarında onun meclislerinde bulunması, öğrencilik döneminde bu çevreden etkilenmiş olabileceğini göstermekte; dolayısıyla el-Ma'arrî'nin eserlerinden esinlenmiş olması ihtimal dahilindedir ('Abduzzevbî', 2008, s. 52; Dayf, 1924, s. 48). Biçimsel açıdan benzer olan iki eserden el-Ma'arrî'nin risâlesi İslamî inanç ve kültüre dayanırken, İbn Şuheyd'inki Cahiliye Dönemi düşünce ve geleneklerini yansıtır.

Risâletu'l-Ğufrân, Kur'ân ve hadislere dayalı ahiret tasvirlerinin yanı sıra Hâris el-Muhâsibî'nin (781-857) *Kitâbu't-Tevehhum*'undaki tasavvufî anlatılardan da beslenmiştir. el-Muhâsibî bu eserinde ölüm, kabir azabı, kıyamet, hesap, Mizan, Sırat, cennet ve cehennemi hadislere dayanarak tasvir etmiştir (el-Muhâsibî, 2014). Ebu'l-'Alâ' el-Ma'arrî, ayrıca İbnu'l-Mukaffa'nın (ö. 759) Arapçaya çevirdiği *Kelîle ve Dimne*'den de etkilendiği söylenmiştir. Bu eserdeki hayvan masalları ve dinî hikâyeler, mitolojik unsurlarla birleşerek özgün bir nesir türünün oluşmasına katkı sağlamıştır (Rakân, 2011, s. 227). Sonuç olarak *Risâletu'l-Ğufrân*, hem edebiyat hem de düşünce tarihinde önemli bir dönüm noktasıdır. Cennet ve cehennem tasvirleri, şairlerle yapılan diyaloglar ve eleştirel üslubu sayesinde, Arap edebiyatının en özgün eserlerinden biri olmayı sürdürmektedir.

3.1.3. Hay b. Yakzân (M. 1886 - H. 1110)

Hay b. Yakzân, Orta Çağ'da Endülüs düşünürü Ebû Bekr Muhammed b. Abdulmelik b. Muhammed b. Tufeyl el-Kaysî tarafından kaleme alınmıştır (eş-Şek'a, 1983, s. 685). Eser, bireyin eğitim almadan düşünce ve gözlemle insan-ı kâmile ulaşabilmesi, vahiy ile aklın aynı hakikati göstermesi ve mutlak gerçeğe erişimin bireysel bir süreç olması meselelerini ele almaktadır (Özalp, 2014, s. 60).

Eser dört bölümden oluşur. İlk bölümde İbn Tufeyl, İbn Sînâ'nın meşrikî hikmet anlayışına atıf yaparak Fârâbî, İbn Sînâ, İbn Bacce ve Gazzâlî'nin düşüncelerini eleştirel biçimde değerlendirir. İkinci bölümde, kahramanın olağanüstü doğumu ve doğayla iç içe gözlem ve deneyim yoluyla gelişimi anlatılır. Üçüncü bölümde Hay, kozmik varlığın kaynağını araştırarak otuz beş yaşında duyularla kavranamayan mutlak varlık fikrine ulaşır ve tüm varlıkların ondan gelip ona döndüğünü keşfeder. Dördüncü bölümde Hay, tabiat ve ilahî bilgiden tasavvufî idrake yönelir; manevî tecrübelerle ruhânî âlemleri müşahade eder ve kırk dokuz yaşında varlığın birliğini kavrar (Özalp, 2014).

Bu özgün eserin farklı isimlerle de anıldığı görülmektedir. Nitekim *Hay b. Yakzân*, *Esrârü'l-Hikmeti'l-Meşrikiyye* olarak da bilinmektedir (Özalp, 1985, s. 57). Bu risâle, felsefenin üç temel unsuru olan insan, âlem ve Tanrı kavramlarını merkeze alarak anlatı biçiminde kaleme alınmıştır. İbn Tufeyl, gerçekte var olmayan kahramanı *Hay b. Yakzân* aracılığıyla kurgusal bir hikâye anlatır. Eserin yazılış amacı konusunda farklı görüşler vardır. Kimilerine göre İbn Tufeyl, tasavvufî bir bakışla, dışarıdan eğitici olmadan doğa ve düşünce yoluyla ilâhî hakikate ulaşılabilirliğini göstermek istemiştir. Başka bir görüşe göre *Hay b. Yakzân*, İbn Sînâ'nın *Hikmet-i Meşrikî*'sinde yer alan bazı sırların açıklaması niteliğinde metafizik bir çalışmadır. Bazı araştırmacılar ise eserin felsefî değil, dini açıdan kâmil insanı tasvir etmeyi amaçladığını ileri sürer. Bununla birlikte eserde din ile felsefeyi uzlaştırma çabası da göze çarpar; zira akıl ve gözlemle elde edilen bilgiler vahyin sunduğu hakikatle örtüşmektedir (Malkâvî, 2018, s. 57; es-Seyyid, 1996, s. 175).

Eser, tür açısından olduğu kadar diğer filozofların eserleriyle ilişkisiyle de dikkat çeker. Araştırmacılar, İbn Tufeyl'in İbn Sînâ'nın *Hay b. Yakzân*'ı ile Huneyn b. İshak'ın çevirdiği *Salamân u Absâl*'dan etkilendiğini kabul etmektedir (İbn Tufeyl vd., 1952, s. 7). İbn Sînâ, *Salamân u Absâl*'ın alegorik üslubunu kullanarak yazdığı *Hay b. Yakzân* ile bu türün ilk örneğini vermiştir. *Salamân u Absâl*,

Doğu’da felsefî ve simgesel hikâye geleneğinin başlangıcı sayılır (Ferrûh, 1986, ss. 34-35). İbn Tufeyl, girişte İbn Sînâ’dan etkilendiğini belirtmiş ve kahramanların adını bu kaynaktan almıştır. Benzer örnekler bulunsa da anlatıyı ilk kez felsefî temele oturtan İbn Tufeyl olmuş, bu nedenle *Hay b. Yakzân* dünya edebiyatında felsefî temelli ilk roman sayılmıştır (İbn Tufeyl vd., 1952, s. 7).

Modern dönemde de etkili olan *Hay b. Yakzân*, günümüzde “adasal” türde anılan, sosyokültürel çevreden yalıtılmış bireyin tek başına gelişimini konu alan eserlerin ilk örneği kabul edilir (Göktürk, 2018, s. 73; Kutluer, 1996, s. 552). Bu bağlamda birçok araştırmacı, Rousseau’nun *Emile*, Thomas More’un (1478-1535) *Ütopya*, Daniel (1660-1731) Defoe’nun *Robinson Crusoe* ve *Tarzan*’da *Hay b. Yakzân*’ın etkisini kabul etmektedir (Clayey, 2018, s. 333; İbn Tufeyl vd., 1952, s. 63; Kutluer, 1996, s. 553). Ayrıca Baltasar Gracián’ın (1601-1658) üç ciltlik *El Criticón*’unun ilk bölümü ile *Hay b. Yakzân* arasındaki benzerlikler, yazarın bu eserden haberdar olabileceğini göstermektedir (Hilâl, 2003, ss. 192-193; İbn Tufeyl vd., 1952, s. 13; Kutluer, 1996, s. 553).

3.1.4. el-Menâmu’l-Kebîr

el-Menâmu’l-Kebîr, Muhammed b. Mahrez el-Vehrânî’nin dostu el-‘Uleymî’nin mektubuna cevap olarak kıyamet gününü konu edinen bir risâledir. İlk kez 1968’de Kahire’de tahkik edilmiş, 1998’de Londra’da *Menâmâtü’l-Vehrânî* ve *Makâmâtuhu* ve *Resâiluhu* adıyla yayımlanmıştır. Fizikötesi yolculuk tasviri, yazarın hiciv üslubuyla toplumsal eleştiri yaptığı geniş bir zemin ortaya koyar (‘Âtiyye, 2014a, s. 93; en-Nâsr, 2006, s. 2; Selîm, 2012, s. 80; el-Vehrânî, 2006, s. 31). *el-Menâmu’l-Kebîr*, Arap edebiyatının özgün eserlerinden biri kabul edilir. Uyku yoluyla ahiret âlemine yapılan yolculuk, eserin sembolik yapısını güçlendirmiştir. el-Vehrânî, belirli bir konuya bağlı kalmaksızın dönemin Arap-İslam toplumuna dair çeşitli toplumsal olguları işlemiştir. *el-Menâmu’l-Kebîr*, *Risâletü’l-Ğufrân* gibi eleştirel bir nitelik taşır. Cezayir edebiyatı içinde değerlendirilen eser, birbirini tamamlayan farklı hikâyelerin birleşiminden oluşur. Üslup bakımından ana metinden ayrılan bu hikâyeler, eseri açıklayıcı nitelik gösterir. Çerçeve anlatı etrafında şekillenen yapı iki ana kısımdan oluşur: başlangıçtan sona uzanan ana hikâye ve ona bağlı kısa öyküler. Konuları farklı olsa da bu öyküler arasındaki bağlantılar bütünlüklü bir yapı ortaya koyar.

Yazar, kurgusal yolculuk aracılığıyla cennet ve cehennem tasvirlerinin yanında adalet sistemindeki bozulma, adam kayırma, sınıfsal ayrımlar ve toplumsal yozlaşmayı eleştirmiştir. Temel amacı, sosyal sorunları irdelemenin yanı sıra edebî yetkinliğini göstererek saray edebiyatında yer edinmektir; siyasal eleştiri ise ikincil plandadır (el-Mussadik, 2025, s. 102; Reşîd, 2012, s. 323; Selîm, 2012, s. 67). Hikâye, el-Hâdim’in dostu el-Hâfizu’l-‘Uleymî ile yaşadığı maceralarla başlar. İlk bölümde yazar, bulunduğu Şam ve Irak’ı tasvir eder. Kahraman, ailesinden iyi haberler beklerken dostunu övgüyle anar; ancak ondan gelen mektup hayal kırıklığı ve öfke yaratır. Bu yüzden geceyi uykusuz geçirir, sonunda derin bir uykuya dalar (el-Vehrânî, 2006, ss. 17-23).

Kurgusal yolculuğun biçimsel düzeni, eserin yapısal özelliklerini ortaya koyar. Kahraman rüyasında kıyamet gününde dirilerek kabrinden çıkıp mahşere ulaştığını görür; el-Vehrânî, Allah tarafından diriltildiğini ve mahşere gönderildiğini belirtir. Ardından kıyamet gününün dehşeti tasvir edilir. Sonraki bölümler ise âhirette farklı kişi ve gruplarla karşılaşmaları konu alır (el-Vehrânî, 2006, ss. 23-25). Âhiret yolculuğunu konu alan *Risâletü’l-Ğufrân* da benzer bir yapı sergiler; ancak *el-Menâmu’l-Kebîr* daha sade bir dille yazılmıştır. Bu benzerlik, el-Vehrânî’nin *Risâletü’l-Ğufrân*’dan etkilenmiş olabileceğini düşündürmektedir (el-Mussadik, 2025; Reşîd, 2012, s. 343; Selîm, 2012, s. 31). Eser, toplumsal-siyasî eleştirileriyle *Risâletü’l-Ğufrân*’a kurgu ve üslup özellikleriyle ise makâmelere benzemektedir.

Risâletü’l-Ğufrân’la benzerliklerinin yanı sıra eser, farklı kaynak ve geleneklerle de ilişkilendirilir. el-Vehrânî’nin özellikle toplumsal eleştirilerinde Arap makâmelerinden etkilendiği,

temelde Câhiz ve el-Hemedânî'nin risâlelerini model aldığı kabul edilir. Hayali kahramanı hem anlatıcı hem özne olarak kullanan yazar, gerçek ile kurguyu birleştirmiş; sosyal hayatı mizahî-hiciv üslubuyla ele alarak makâmelerle yaklaşmıştır. Ayrıca Câhiz'in *Kitâbu'l-Buhalâ* adlı eserinin de etkili olduğu belirtilir ('Âtiyye, 2014a, s. 317; el-Mussadik, 2025; Selîm, 2012, s. 34).

el-Menâmu'l-Kebîr'de bazı olaylar belirli kişilerin ağzından aktarılsa da her hikâye bağımsızdır. Bu üslup, *Binbir Gece Masalları*'ndaki "masal içinde masal" tekniğiyle benzerlik gösterir. (Selîm, 2012, s. 34) Ayrıca bu fizikötesi yolculuğun kurgusu, Dante'nin *İlâhî Komedya* ve John Milton'un *Kayıp Cennet* adlı eserleriyle de ortak özellikler sergilemektedir (Cerâh & Selîm, 2019, s. 161). *el-Menâmu'l-Kebîr*, kıyamet ve ahiret yolculuğunu merkeze alarak yalnızca dini bir anlatı sunmakla kalmaz; aynı zamanda dönemin toplumsal ve ahlâkî sorunlarını hicveden özgün bir eserdir. "Hikâye içinde hikâye" tekniği, mizahi ve eleştirel üslubu ile eser, hem makâme geleneğiyle bağ kurar hem de bağımsız bir hiciv örneği olarak öne çıkar. Bu yönüyle el-Vehrânî'nin eseri, Arap-İslam edebiyatında dinî düşünce ile toplumsal eleştiriye bir araya getiren önemli metinlerden biri olmuştur.

3.2. Arap Edebiyatında Fizikötesi Geleneğin Batı Edebiyatına Katkıları

Çeviri faaliyetleri, İslami düşüncelerin Avrupa'ya aktarılmasında başlıca araç olmuştur. Misyonerlik hareketleri ve Haçlı Seferleri sayesinde Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında zamanla kültürel temaslar kurulmuştur. XIII. yüzyılda Norman Kralı II. Roger'ın sarayında bir arada yaşayan topluluklar Yunanca ve Arapçayı iyi derecede biliyordu; bu durum dil üzerinden başlayan etkileşimin toplumsal alana yayılmasına zemin hazırlamıştır. Söz konusu etkileşim, özellikle Roma İmparatoru II. Frederick döneminde yoğunlaşmış; 1224'te Napoli Üniversitesi'nin kurulmasıyla Arapça eserlerin toplanması ve çevirisi mümkün olmuştur. Bu süreçte Aristoteles ve İbn Rüşd (1126-1198) gibi bazı düşünürlerin eserleri de Avrupa'nın önemli merkezlerine ulaşmıştır (et-Tîbâvî, 1928, ss. 115-116). Arapça eserlerin Latinceye çevrilmesiyle birlikte Arap kültürünün Avrupa edebiyatı üzerindeki etkisi daha görünür hale gelmiştir. Bu süreç, Avrupalı yazarların kendi geleneklerinde bulunmayan bazı edebî türleri benimseyerek yeni eserler üretmelerine zemin hazırlamıştır. Arap edebiyatı, özellikle Endülüs hikâyeciliği, Avrupa anlatı geleneğini etkilemiştir. Olağanüstü olayların hayal gücünü beslemesi, edebî eserlerde yaratıcı kullanımlara zemin hazırlamıştır. Avrupa'da destansı anlatılar zamanla hayalî varlıklardan uzaklaşarak, gerçek kişileri ve toplumsal yaşamı konu edinmiştir. Böylece sıradan insanların duygularını yansıtan eserler ortaya çıkmıştır. Daha sade bir dile sahip bu anlatılar, Arapça makâmeler ve risâlelerin çevirileriyle yeni bir boyut kazanmıştır (el-Beyyûmî, 1980, s. 125; es-Seyyid, 1996, s. 164).

İtalyan Dante Aligheri (1265-1321), İngiliz şair Geoffrey Chaucer (134-1400), ünlü eser Don Kişot'un yazarı İspanyol Miguel de Cervantes (1547-1616), Goethe (1749-1832) eski Arap edebiyatından etkilenen edebiyatçıları arasında zikredilmiştir (Heykel, 1985, s. 386). Avrupa, Arap edebiyatını ilk kez 1106'da yapılan çeviriler aracılığıyla tanımış; bu dönemde otuz Arapça eser ile miraç anlatısı Latinceye kazandırılmıştır (el-Beyyûmî, 1980, s. 126). Kral X. Alfonso'nun ülkesi, Avrupalı düşünürlerin uğrak noktası olup özellikle Almanya dâhil birçok bölgede siyasî etki sahibiydi. Miraç hadisesi İspanyolca, Fransızca ve Latinceye çevrilmiş, Dante'nin döneminde Avrupa'da tanınır hâle gelmiştir. Bu çevirilerin Vatikan Kütüphanesi'nde bulunduğu kayıtlıdır. Dolayısıyla İslami eserlerin *İlahî Komedya*'dan önce İtalya'ya ulaşmış olması muhtemeldir. Kültürel ilgisiyle öne çıkan Dante'nin bu çevirilerden haberdar olmuş olabileceği söylenmiştir (Hafâcî, 1954, ss. 279-280).

Avrupa edebiyatına ilham verdiği kabul edilen fizikötesi anlatılardan biri de *Hay b. Yakzân*'dır. Felsefi roman türünde kaleme alınan bu eser, "Robinsonad" geleneğinin ilk örneği sayılmaktadır ve XVII-XVIII. yüzyıllarda Avrupa'da geniş yankı uyandırmıştır. Çeviri faaliyetleriyle tanınan eser XIV. yüzyılda İbraniceye, XV. yüzyılda Latinceye aktarılmış; 1671'de İngiltere'de Arapça metniyle birlikte

yayımlanmış, 1700'de Oxford'da yeniden basılmıştır. 1711'de ise Simon Ockley tarafından Arapça aslından İngilizceye çevrilmiştir (Göktürk, 2018, s. 33; İbn Tufeyl vd., 1952, s. 10; Özalp, 1985, ss. 17-18; Ülken, 1998, s. 194).

Hay b. Yakzân'ın Batı'da birçok sanatçı ve düşünürü etkilediği ve dünya edebiyatına yaptığı katkıyla kültür tarihinin önemli eserleri arasında sayıldığı belirtilmektedir. Araştırmacılar, eserin Rousseau'nun *Emile*'ine ve Defoe'nun *Robinson Crusoe*'suna ilham verdiği konusunda büyük ölçüde hemfikirlerdir. Hatta *Robinson Crusoe*'nun temel kaynağının bu eser olduğu ileri sürülmüş; Defoe'nun metni İngilizce tercüme aracılığıyla tanınmış olabileceği düşünülmüştür (Göktürk, 2018, ss. 75-76). XVI. yüzyıl İngiltere'sinde Arap dili ve kültürüne ilgi artmış, birçok Arapça el yazması Latinceye çevrilmiştir. Bu eserler arasında yer alan *Hay b. Yakzân*, Edward Pocock (1604-1691) tarafından Latinceye, ardından George Keith (1638-1716) tarafından İngilizceye aktarılmıştır. Çevirilerin farklı çevrelerde ilgi gördüğü ve İngiliz hikâyeciliğinde yeni bir edebî türün gelişimine ilham vermiş olabileceği ileri sürülmüştür (Sâlih, 1980, ss. 148-150). *Robinson Crusoe*, 1719 yılında yani bu çeviri faaliyetlerinden sonra yayımlanmıştır. Bu iki eser arasındaki benzerlikler de araştırmacılar tarafından dikkat çekici bulunmuştur. *Robinson Crusoe* ile *Hay b. Yakzân* arasında önemli benzerlikler bulunmaktadır. Her iki eserde de ana karakterler ıssız bir adada yalnız yaşamaktadır ve eserler insanın yaşam mücadelesini konu edinmektedir. Ayrıca her iki yapıtın da toplumsal veya düşünsel baskılardan uzaklaşma amacı taşıdığı ileri sürülmektedir (Çiçek, 2022, s. 77).

Arap edebiyatının fizikötesi ve tasavvufi eserleri, Batı düşüncesine yeni bakış açıları kazandırmıştır. Örneğin, *Hay b. Yakzân*'ın Spinoza'nın felsefesine etkide bulunmuş olabileceği ve Batı edebiyatında birçok taklide yol açtığı ileri sürülmektedir. Hilmi Ziya Ülken (1901-1974) de Francis Bacon'ın *Yeni Atlantis* adlı eserinin bu etkiler kapsamında kaleme alındığını söylemiştir (Özalp, 1985, s. 18; Ülken, 1998, s. 195). *Yeni Atlantis*, ada ütopyası üzerine kurgulanmış olup Pasifik Okyanusu'nda geçen bir hikâyeyi konu edinir. Francis Bacon, ideal toplum düzeninin bilimsel araştırmaların doğru yürütülmesine bağlı olduğunu savunmuş ve bu anlayışını söz konusu kurmaca eserde ortaya koymuştur. (Bkz. Bacon, 2018)

Araştırmacıların büyük çoğunluğu, Arap edebiyatında mensur biçimde kaleme alınan fizikötesi yolculukların yalnızca Arap edebiyatını değil, dünya edebiyatındaki bazı klasik eserleri de etkilediği konusunda hemfikirlerdir. Her ne kadar bu tür eserler Avrupa'daki benzerlerinden çok daha önce yazılmış olsa da, Avrupa edebiyatındaki örnekler Arapça metinlere kıyasla daha fazla tanınmakta ve okunmaktadır. Bu durum, Arap edebiyatını tanıtmaya ve inceleme çalışmalarının Avrupa'daki kadar yaygın olmamasıyla ilişkilidir.

3.3. Fizikötesi Anlatıları Kaleme Almada Etkili Olan Faktörler

3.3.1. Duygusal Faktörler

Fizikötesi içerikli eserlerin çok yönlü olmasında, yazarların edebiyatçı kimliklerinin yanı sıra dil, din, tarih ve felsefe gibi farklı alanlarda birikime sahip olmaları etkili olmuştur. Bu birikimlerini eserlerine yansıtma arzularının ardında ise öfke, korku, kıskançlık ve başarı arzusu gibi duyguların önemli rol oynadığı görülmektedir. Bir yazarın yaşamına dair her ayrıntının edebî eserleriyle doğrudan ilişkili olduğu kabul edilmektedir. Bu bağlamda, yazarın eserlerinde oluşturduğu kurgusal dünyanın kimi zaman onun kişisel duygularının yansıması olabileceği düşünülmektedir (Todorov, 1993, s. 189). Nitekim İbn Şuheyd, borçları nedeniyle hapsedilmesi ve çevresindeki kıskançlık ile düşmanlık ortamının etkisiyle eserini kaleme almıştır. Cinler âlemi, onun için dile getiremediği toplumsal eleştirileri için dolaylı anlatım zemini oluşturmuştur (Malkâvî, 2018, ss. 21-22; er-Rûbî, 2001, s. 61). İbn Şuheyd, döneminde şiir ve nesirdeki ustalığıyla tanınmış, edebiyatçı kimliğiyle ün kazanmıştır. Saray çevrelerine kadar ulaşan şöhreti, bazı çevrelerde takdir görürken kimi edebiyatçılar tarafından

küçümsenmiş; ayrıca siyasi çevrelere yakınlığı nedeniyle eleştirilmiştir (eş-Şenterîni, 1997, ss. 28-29; Şeybel, 1987, s. 91).

el-Ma‘arrî’nin eserlerinde de belirgin bir duygusal yoğunluk dikkat çeker. Bedensel engelleri nedeniyle içe dönük ve toplumdan yalıtılmış bir yaşam sürmüş, bu durum eserlerine de yansımıştır. Kaynaklarda, el-Ma‘arrî’nin toplumsal ve siyasal koşulları reddettiği için inzivaya çekildiği aktarılır. Ancak bu fiziksel yalnızlık, zihinsel bir geri çekiliş değil; aksine dönemin âlim, yönetici ve siyasetçilerine yönelttiği eleştirileri keskinleştiren bir süreç olmuştur. Yazarın altmış yaşlarını aşmışken kaleme aldığı *Risâle*, kaygı ve arzularını yansıtan yoğun bir duygusal çerçeve sunar. Bu bağlamda, onun gerçeklikten uzaklaşarak hayali bir yolculuk aracılığıyla özlemlerini gerçekleştirme arayışına yöneldiği ileri sürülmektedir (‘Abdulkâdir Mahmûd, 1997, s. 54; Halîfât, 1994, s. 287). el-Ma‘arrî’nin kurduğu ütopya aracılığıyla, hiçbir engelle karşılaşmadan toplumsal baskıları aşan anlatı alanına sahip olmuştur. Ayrıca, kendilerini edebiyatçı, dilci, eleştirmen veya fıkıh âlimi olarak tanıtan kişilerle girdiği entelektüel mücadelenin izleri de eserinde açıkça görülmektedir (Cum‘a, 2003, s. 15; es-Saî‘dî, 2016, s. 249).

el-Menâmu’l-Kebîr, rüya âleminde kurgulanan yapısıyla fizikötesi yolculuğun bir örneğini sunar. Bu hayali alan, yazara gerçeklikten uzaklaşarak sembolik ifade imkânı sağlamıştır. Eserde, el-Vehrânî’nin çevresine yönelik gizli düşmanlık ve kişisel kırgınlıkları yansımaktadır. Çağdaş dilci, eleştirmen ve fıkıhçılarcaya yeterince takdir edilmemesi, eserin kaleme alınmasında önemli bir etken olmuştur. Küçümsenme ve rekabet, onun kendini savunma ve üstünlük gösterme isteğini pekiştirmiştir. Bu bağlamda, eserdeki sert ve alaycı eleştirilerin hem dönemin entelektüel rekabetinden hem de yazarın toplumsal kabul görme arzusundan kaynaklandığı ileri sürülmektedir (‘Âtiyye, 2014a, s. 205; Reşîd, 2012, s. 340).

Edebiyatçıların kişisel duygu dünyaları ile içinde bulundukları sosyal ve siyasal çevre, edebî kimliklerinin oluşumunda zaman zaman belirleyici olmuştur. Bu faktörler, edebî yeteneklerini ortaya koymalarına engel teşkil ettiğinde, yazarlar ürettikleri eserler aracılığıyla bu engelleri aşmayı amaçlamışlardır. Bu durum klasik Arap edebiyatında kaleme alınan fizikötesi eserlerin temel unsurlarından birisidir.

3.3.2. Dini Faktörler

Fizikötesi âlem, pek çok dinde insanın dünya hayatının ardından döneceği asıl yurt olarak kabul edilmektedir. Ruhun, dünya hayatındaki davranışlarına bağlı olarak ceza veya mükâfat görerek ebediyen varlığını sürdürdüğüne inanılır. Bu nedenle fizikötesi âlem, inananlar için hem merak uyandıran hem de ulaşılması arzulanan bir gerçeklik olarak görülmektedir. Ayrıca vahyin ve gerçek bilginin kaynağı sayılmakta; doğaüstü varlıklarla iletişim düşüncesi ise birçok dinin ortak unsurlarından biri olarak öne çıkmaktadır (Gündüz vd., 1996, ss. 10-11).

Tarih boyunca fizikötesi âleme yönelik ilgi, peygamberler ve bazı seçkin kişilerin gaybı görebileceği inancını doğurmuştur. Bu anlayış, dini ve kültürel geleneklerde geniş ölçüde kabul görmüştür. Toplumun genelinden farklı olarak bu kişilerin gayb ile özel bir ilişki kurduklarına inanılmış; ruhsal veya bedensel yolculuklarla edindikleri bilgilerin, ilahi hakikatlere dair önemli ipuçları sunduğu kabul edilmiştir (Gündüz vd., 1996, ss. 116-117).

Gaybı görme inancı ile birlikte, birçok dini ve mistik gelenekte fizikötesi âleme ulaşmanın yolları da tasvir edilmiştir. Çeşitli mistik anlayışlarda göğe yükseliş teması öne çıkmakta, dini tasavvurlarda fizikötesi âleme ulaşmanın farklı yolları tasvir edilmektedir. Ölülerin ruhlarının ip, ağaç veya merdiven aracılığıyla göğe yükseldiğine inanılması, bu tür motiflerin farklı coğrafyalarda yaygın biçimde görüldüğünü göstermektedir (Mircea, 2014, s. 116). Ölüm, diriliş ve cehenneme iniş gibi kavramlara pek çok geleneksel inançta rastlanırken, bazı sistemlerde ilahî âlemin gökte değil yeraltında

bulunduğu kabul edilmiştir. Bu anlayış doğrultusunda ruhun yolculuğu göğe yükseliş yerine yeraltına iniş şeklinde tasvir edilmiş, Eski Mısır kaynaklı Hermetik metinlerde kutsal bilginin yeraltından getirildiği aktarılmıştır. (Gündüz vd., 1996, s. 16) Bu tür fizikötesi tasvirler yalnızca dini düşünceleri değil, aynı zamanda edebî eserleri de derinden etkilemiştir. Din ve edebiyat, insanlık tarihinde sürekli etkileşim hâlinde olmuştur. Din, sadece temel ilkeleri aktarmakla kalmamış, aynı zamanda insanı fizikötesi hakikatlerle ilişkilendirmiştir. Bu nedenle fizikötesi eserlerin oluşumunda dinin etkisi büyüktür. Ortak bilinç, kutsal duygular ve ahlaki öğretiler aracılığıyla din, edebî üretime güçlü bir kaynak sağlamıştır.

Fizikötesi eserler, dini düşüncelerin yanı sıra din eleştirilerini de yansıtır ve el-Ma‘arrî, *Risâle*’de ibadetlerdeki şekilcilik ile hurafeleri eleştirmektedir. Eserde Allah’ın affının kapsamı vurgulanmakta; salih rüya, güzel söz ve semavi dinlere bağlılık bağışlanma gerekçeleri arasında gösterilmektedir. Ayrıca bazı kişilerin rüya veya inançları aracılığıyla bağışlandıkları aktarılmakta; semavi dine bağlılık ve putlardan uzak durmak affedilmenin temel şartı olarak sunulmaktadır (el-Ma‘arrî, 2008). Eserde, İbnu’l-Kârih’in Halep kadısının mührünü taşıyan bir tövbe belgesiyle cennete girmeye çalıştığı aktarılmaktadır. Bu sahne, el-Ma‘arrî’nin ironik üslubuyla ortaya koyduğu din eleştirisinin örneklerinden biridir. Yazar, Orta Çağ Hristiyanlığındaki bağışlanma belgesi anlayışını ve Halep halkının benzer inançlarını hicvetmiştir (‘Awad, 1966, ss. 108-109).

Fizikötesi eserlerde dinin eleştirisi yalnızca şekilcilik üzerinden değil, tasavvufî öğretiler aracılığıyla da yapılmıştır. Bu bağlamda İbn Tufeyl’in *Hay b. Yakzân* adlı eserinde insanın olgunluğa erişme süreci dini ve felsefi bir bakışla ele alınmakta, akıl ile vahyin uyumu sembolik öğretiler aracılığıyla vurgulanmaktadır (Bkz. Ferrûh, 1986). el-Vehrânî, dinî meseleleri farklı bir bakış açısıyla ele almak amacıyla eserini rüya formunda kurgulamış; dönemin sûfilerin açık ifadeleri nedeniyle idam edilmesi ise bu yöntemi seçmesinde etkili olmuştur (‘Âtiyye, 2014b, s. 302; el-Mussadik, 2025; Reşîd, 2012, s. 326; Selîm, 2012, s. 81). el-Vehrânî, eserinde dönemin olumsuzluklarını dile getirerek Kur’an ve sünnete aykırı davranışları ile tasavvuf yolundan sapan sûfileri eleştirmiş, bu bağlamda Hz. Peygamber’in tarak ve kürdan taşıyan tasavvufçular hakkında sorduğu soruya verilen yanıtı aktarmıştır.

فَتَقَدَّمَتْ إِلَيْهِ الصُّوفِيَّةُ (مِنْ كُلِّ مَكَانٍ)، (وَعَلَى أَيْدِيهِمُ الْأُمُشَاطُ وَأَجَلَةُ الْأَسْتَنَانِ)، وَقَدَّمُوها بَيْنَ يَدَيِّهِ، (فَقَالَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَنْ هَؤُلَاءِ؟) فَقِيلَ لَهُ: هَؤُلَاءِ قَوْمٌ (مِنْ أَقْبَتِكَ)، غَلَبَ الْعَجْزُ وَالْكَسَلُ عَلَى طِبَاعِهِمْ، فَتَرَكُوا الْمَعَاشَ وَأَقْطَعُوا إِلَى الْمَسَاجِدِ، يَأْكُلُونَ وَيَنَامُونَ، فَقَالَ: فَمَاذَا كَانُوا يَنْفَعُونَ لِلنَّاسِ، (وَيُعِينُونَ بَنِي آدَمَ)، فَقِيلَ لَهُ: وَاللَّهِ (وَلَا يَشَيْءُ) أَلْبَنُّهُ، وَلَا كَانُوا إِلَّا (كَمَثَلِ شَجَرِ الْخِرْوَعِ) فِي الْبُسْتَانِ، يَشْرَبُ الْمَاءَ (وَيُضَيِّقُ الْمَكَانَ) (فَسَاقَ وَمَ يَلْتَفَتُ إِلَيْهِمْ...)" (el-Vehrânî, 2006, ss. 48-49).

“Her taraftan sûfiler ellerinde taraklar ve diş kürdanlarıyla ona doğru ilerledi. O, ‘Bunlar kim?’ dedi. ‘Bunlar senin ümmetinden acizliğin ve tembelliğin kendilerine hâkim olduğu kimselerdir. Geçimlerini terk ettiler, camilere kapanıp orada yiyip içmeye koyuldular’ denildi. Hz. Muhammed (s.a.v) ‘İnsanlara faydaları nedir Âdemoğullarına yardım ediyorlar mı? dedi.’ ‘Vallahi hiçbir şey elbette, onlar bahçedeki keneotu gibiler; su içer ama sadece toprağı kurutur’ denildi. Böylece yoluna devam etti ve onlara geri dönmedi.”

Dini faktörler, fizikötesi eserlerin oluşumunda hem ilham kaynağı hem de eleştiri unsuru olmuştur. Edebiyatta yön veren din aracılığıyla yazarlar eserleriyle dinin şekilciliğine ve toplumsal yansımalarına eleştirel bir bakış getirmişlerdir.

3.3.3. Siyasi Faktörler

Fizikötesi eserler, toplumsal sorunların yoğun olduğu dönemlerde ortaya çıkmıştır. Yazarlar, karşılaştıkları siyasi ve dini problemleri bu eserler aracılığıyla eleştirmiştir. Edebiyatçılar bu eserler aracılığıyla çeşitli toplumsal kesimleri açıkça tenkit etmekten çekinmemişlerdir. Çünkü gerçek hayattan

uzaklaşarak kurdukları ütopyalarda kendilerini daha güvende hissetmişlerdir. Bu nedenle eserler, edebî bir amaç taşımakla birlikte siyasi eleştiriler de barındırır. Örneğin, İbn Şuheyd'in edebî kişiliği, siyasi çalkantılar ve toplumsal baskılar altında şekillenmiştir. Resmi edebiyat çevresine giremeyen yazarın, kendini ispatlama arzusuyla cinler âlemine dair eserini kaleme aldığı iddia edilmiştir. Çünkü İbn Şuheyd düşüncelerini doğrudan dile getiremediği için bu âlemi bir sığınak ve özgür ifade alanı olarak kullanmıştır (er-Rûbî, 2001, ss. 22-23; Şeybel, 1987, ss. 147-148). İbn Şuheyd, mizahi üslubuyla düşmanlarına duyduğu husumeti ve başarılı olma arzusunu eserine yansıtmış, bu süreçte siyasi tartışmalara geniş ölçüde yer vermiştir. Risâlenin sonunda edebî eleştiriden siyasi eleştiriye yönelmiş; dışı katırla diyalogunda ise Endülüs yöneticilerini ve makam sahiplerini kinaye yoluyla eleştirmiştir. Katır, ona durumunu sorduğunda şu ifadeyi kullanır: “*Senin kardeşlerinden idareciliğe ulaşip vezirliğe kadar yükselenler vardır...*” (Bkz. İbn Şuheyd, 1996) yanıtını alır. Bu cümlede o dönemdeki yöneticilere ironi yoluyla yapılmış bir siyasi eleştiri vardır. Eserde yapılan bu tarz eleştirilerde İbn Şuheyd'in objektif davranmadığı düşünülmüştür (Malkâvî, 2018, s. 39).

Benzer şekilde *Risâletu'l-Gufran*'da Ebu'l-'Alâ', fakihleri, sûfileri ve yöneticileri cehaletleri ve yozlaşmaları sebebiyle eleştirmiş; tartışmasız kabul edilen dini konuları sorgulamaya açmış ve şekilci dindarlığa karşı ahlaki yaşamı öne çıkarmıştır. Şair olarak tanınmasına rağmen siyasetçilere karşı mesafeli bir tavır sergilemiş, onların halka zulmettiğini savunmuştur. Bu nedenle yöneticilerden baskı görmüş, ancak fırsat buldukça onları ve saraya yakın şairleri hicvetmiştir. Saray çevresine dâhil olma arzusunu dile getirmişse de bu çabasını gerçekleştirememiştir (Barbarâ, 2010, s. 16; Halîfât, 1994, s. 288). Ebu'l-'Alâ', eserinde kahramanlar aracılığıyla kişisel görüşlerini de dile getirmiştir. Bu bağlamda, bazı siyasetçi ve yöneticileri cehennemde resmetmiştir. (Bkz. el-Ma'arrî, 2008). Ebu'l-'Alâ', yöneticilerin sefahatini ve siyasi yozlaşmayı eleştirerek, edebiyatın çıkar ve kazanç aracı olarak kullanılmaması gerektiğini savunmuştur (Barbarâ, 2010, s. 21; er-Rûbî, 2001, s. 80).

Siyasal baskıların farklı yazarlar üzerindeki etkisi çeşitlilik göstermiştir. İbn Tufeyl döneminde sûfilerin fakihlere ve din-siyaset ilişkisine yönelik tepkileri, Murâbıt baskıları ve saraydaki kültürel-siyasi etkileşimlerin, onun eserini yazmaya yönelten temel unsurlar olduğu düşünülmektedir (Ben-Zaken, 2017, ss. 58-59). İbn Tufeyl'in ilişkileri daha çok sultan ve meslektaşlarıyla sınırlıydı. Öykü formunda kaleme alınan *Hay b. Yakzân*, yalnızca seçkin okuryazarların kavrayabileceği bir eser olup bu kapalılık, yazara düşüncelerini serbestçe dile getirme imkânı tanımıştır. Bu sayede Muvahhidlerin tevhid anlayışını yansıtan eser, siyasi otoritenin merkezileşmesine de katkıda bulunmuştur (Ben-Zaken, 2017, ss. 54-55).

Öte yandan el-Vehrânî, siyasi baskılardan dolayı düşüncelerini doğrudan dile getirmekten çekinmiştir. Bu nedenle rüya formunu kullanarak hayali bir dünyada özgürce kendini ifade etme imkânı elde etmiştir. Yazarın amacının, dini meseleleri farklı bir yöntemle ele alarak okuyuculara yeni bakış açıları kazandırmak olduğu söylenmiştir. Eseri bu şekilde kaleme almasının hem yenilik arayışıyla hem de sûfilerin idam edildiği dönemde güvenlik kaygısıyla ilgili olduğu düşünülmektedir (Cerâh & Selîm, 2019, s. 162; Selîm, 2012, s. 81).

Edebî eserlerin siyasi muhalefet aracı olarak kullanılması eski çağlardan beri süregelen bir durumdur. Bu metinler, kaleme alındıkları dönemlerin toplumsal, coğrafi ve siyasi koşullarına dair ipuçları taşır. Fizikötesi eserlerde de yazıldıkları dönemin bir yansıması olarak siyasi unsurlara sıkça yer verilmiştir.

3.4. Fizikötesi Yolculukların İşlendiği Eserlerde Etki Unsurları

3.4.1. Mitoloji Kültürü

Mitoloji, en eski çağlardan itibaren edebiyatın başlıca ilham kaynaklarından biri olmuştur. Her edebî ürünün mitolojik kültürle bir bağı vardır. Mitolojik unsurlar, eserin yazıldığı dönemin ruhuna göre

farklı biçimlerde şekillenmiştir (Gölcük, 1995, s. 360; La'ûr, 2009, ss. 19-20). Doğu edebiyatında fizikötesi yolculukların başlangıcı mitolojik efsanelere dayandırılmaktadır. Bu efsanelerde kahramanlar, cinlerin, hayaletlerin ve sihirli mekânların yer aldığı fizikötesi âlemlerde tasvir edilir (el-Yâsîn, 2008, s. 26). Doğu edebiyatında gerçekten hayale yolculuk motifi ilk kez *Ardâvirâf-nâme*'de işlenmiştir. Öte yandan Arap edebiyatında ise *Risâletu'l-Ğufrân* ve *Risâletu't-Tevâbi'* ve *'z-Zevâbi'*'de görülür (el-Mi'tânî, 1991, s. 16). Edebiyatçılar, eserlerini kaleme alırken sahip oldukları kültürel birikimden yararlanmışlardır. Arap mitoloji kültürü ve halk edebiyatı, fizikötesi eserler için hem önemli bir ilham kaynağı olmuş hem de yazarların kendilerini ifade ederken başvurdukları temel unsurlardan biri hâline gelmiştir. Nitekim her bir fizikötesi eserde farklı mitolojik öğelere rastlamak mümkündür. Toplumların kültürleri gibi mitoloji gelenekleri de zamanla karşılıklı etkileşim içinde olmuştur. Bu süreçte Doğu mitolojisindeki bazı efsaneler, içerik ve biçim açısından fizikötesi yolculukların zenginleşmesine katkı sağlamıştır. Bu nedenle eski din ve edebiyatların çoğunda ahiret âlemine yolculuk temasına rastlanır. Ebu'l-'Alâ' el-Ma'arrî'den yüzyıllar önce de pek çok efsanede bu tür yolculuklar işlenmiştir.

Arap edebiyatındaki fizikötesi yolculuklarda mitolojik etki, Yunan ve Arap gelenekleri olarak ikiye ayrılır. Arap edebiyatında Yunan mitolojisine ait unsurların bulunması, kültürel etkileşimin göstergesi olup göğe yükseliş ve yeraltına iniş motifleri kutsal bilgilerin aktarımında merkezi bir rol oynamıştır (Gündüz vd., 1996, s. 53). Yunan mitolojisinin önemli örneklerinden biri olan Homeros'un *Odyseia Destanı*, cennet, cehennem ve ahiret âlemi tasvirlerinin yer aldığı en eski edebî metinlerden biri olarak kabul edilmektedir ('Awad, 1966, s. 15). Odyseia, insanın ölümler dünyasındaki yolculuğunu tasvir eden ilk edebî metin kabul edilir. Benzer konuyu işleyen *Gilgamiş Destanı* ise *Odyseia* ile benzerlik göstermektedir. Ancak metnin tamamı günümüze ulaşmadığından, *Odyseia*'nın *Gilgamiş*'in bir parçası mı yoksa bağımsız bir destan mı olduğu kesinleşmemiştir. Bu nedenle Aristophanes'in *Kurbağalar* komedyası, ölümler diyarı yolculuğunu işleyen ilk eser olarak değerlendirilmiştir ('Awad, 1966, ss. 48-49). Aristophanes, *Kurbağalar* adlı eserinde ölümler âlemine dair cennet, cehennem ve hesap tasvirlerine yer vermiş; bu yolla Atina'daki toplumsal çöküşü eleştirmeyi amaçlamıştır. Sofist düşünceye karşı çıkarak geleneksel yapıyı savunmuş ve dönemin siyasal ile sosyal hayatını hicvetmiştir ('Awad, 1966, s. 55; es-Saî'dî, 2016, s. 245). Yunan mitolojisi ile Arap edebiyatındaki fizikötesi yolculuklar konu ve içerik bakımından benzerlikler gösterirken, bu ilişki mitolojik unsurlarda doğrudan değildir.

el-Ma'arrî'nin çağında birçok edebiyatçı Homeros ve Aristophanes gibi Yunan edebiyatçılarının kaynaklarını bilmekteydi. Ebû el-Hasan Selâm, özellikle *İlyada* ve *Odyseia*'nın *Risâletu'l-Ğufrân* üzerinde büyük etki bıraktığını belirtir. Bu durum, el-Ma'arrî'nin bu eserleri okuduğunu veya çevirdiğini ve Yunan şiiri ile vezinlerine hâkim olduğunun kanıtı olarak kabul edilmektedir. Bu etkileşimin somut örneklerinden biri ise el-Ma'arrî'nin eserinde Yunan mitolojisine yaptığı göndermelerde açıkça görülmektedir (el-Cuhenî, 2015, s. 245). Örneğin, *Risâletu'l-ğufrân*'da yer verilen ambrosia Yunan mitolojisinde geçen bir kavramdır. Huld Cennet'inde dolaşan İbnu'l-Kârih ölümsüzlük yiyeceklerini ve içeceklerini görür. Eski edebiyatta ambrosia ve nektar olarak adlandırılan ölümsüzlük yiyecek veya içeceğinin İslami kaynaklarda karşılığının olmaması Ebu'l-'Alâ' el-Ma'arrî'nin Yunan edebiyatından faydalandığı varsayımını ortaya çıkarmıştır ('Awad, 1966, s. 124).

"وَتَجْرِي فِي أَصُولِ ذَلِكَ الشَّجَرِ، أَنْهَارٌ تُخْتَلَجُ مِنْ مَاءِ الْحَيَوَانِ، وَالْكُوْثُرُ يَمْدُهَا فِي كُلِّ أَوَانٍ؛ مَنْ شَرِبَ مِنْهَا النُّعْبَةَ فَلَا مَوْتَ، قَدْ آمَنَ هُنَالِكَ الْفَوْتَ. وَسَعَدَ مِنَ اللَّبَنِ مَتَحَرِّقَاتٍ، لَا تُغَيَّرُ بِأَنْ تَطْوَلَ الْأَوْقَاتُ. وَجَعَاظُ مِنَ الرَّجِيقِ الْمُخْتَوَمِ، عَزَّ الْمُقْتَدِرُ عَلَى كُلِّ مَخْتَوَمٍ. تِلْكَ هِيَ الرَّائِحُ الدَّائِمَةُ، لَا الدَّمِيمَةُ وَلَا الدَّائِمَةُ..." (el-Ma'arrî 2008, s. 124)

"Bu ağaçların köklerinden, hayat suyundan kaynaklanan ırmaklar akmaktadır. Kevser de her zaman bu ırmaklara dökülmektedir. Ondan bir yudum içene ölüm yoktur, orada helak olmaya karşı güven içindedir. Zamanın ilerlemesiyle bozulmayan sütten dolu dolu ırmaklar vardır. Yüce

Allah'ın bütün halis şaraplardan üstün kıldığı, mühürlemiş keskin şaraptan ırmaklar vardır. İşte o sürekli şarap ne yerilmiş ne de hakarete uğramıştır.” (el-Ma‘arrî 2017, s. 21).

Ebu'l-‘Alâ’ el-Ma‘arrî’nin risâlesinde yer alan kuş kılığındaki şarkıcı kızlar motifi, Yunan mitolojisinin ayrılmaz bir parçasıdır. Kadınların kuşa dönüşmesi teması, *Odyseia*’dan Ovidius’un *Metamorfozlar*’ına kadar birçok eserde işlenmiş ve özellikle *Metamorfozlar* ile geniş bir ün kazanmıştır. Ayrıca, el-Ma‘arrî’nin cennet tasvirlerindeki söğüt ve kavak motifleri de *Odyseia* ile Lukianos’un ölüler âlemini konu alan eserlerinde görülen mitolojik unsurlarla benzerlik göstermektedir (‘Awad, 1966, ss. 128-129). Bunun yanı sıra, eserdeki kuğular, cennet kazı ve olağanüstü dönüşümler İslami kaynaklarda yer almaz. Bu durum, el-Ma‘arrî’nin eserinde yabancı kaynaklardan etkilenmiş olabileceğini düşündürmektedir (‘Awad, 1966, ss. 131-132). Benzer etki *Hay b. Yakzân*’da da görülmektedir. *Hay b. Yakzân*’da olayların geçtiği yer, meyveleri insan biçiminde olan ağaçlarıyla bilinen Vakvak Adası’dır. Bu meyveler havayla temas ettiklerinde “vak vak” sesi çıkararak ağaçtan düşüp ölürler (ez-Zehrânî, 2012, s. 46). Vakvak Adası, VII. yüzyıl Çin kaynaklarında çocuk biçimli meyveler veren ağaçlarıyla anılmış; Arapçada ise ilk kez X. yüzyılda *Kitâbu ‘Acâ’ibi’l-Hind* adlı eserde zikredilmiş ve Endülüs’ün karştı bir mekân olarak tasvir edilmiştir (Hân, 1937, ss. 51-52).

Arap mitolojisine dayanan çeşitli sembollerin, fizikötesi eserlerde de tezahür ettiği görülmektedir. Örneğin, ağaç sembolü birçok kültürde olduğu gibi Cahiliye Dönemi Araplarında da hayatın kaynağı kabul edilmiştir. Kutsal ağaçlara tapınma ise dönemin sosyal hayatında önemli bir yer tutmuştur (el-Ma‘arrî, 2008, ss. 11-13). *Risâletü’l-Ğufrân*’nın başlangıcında geçen “Hamatâ” ağacı” (el-Ma‘arrî, 2008, s. 17). Cahiliye Arapları arasında kutsal kabul edilen ve incire benzeyen bir ağaçtır. Bu ağacın kötü ruhların ve şeytanların barınağı olduğuna, köklerinde ise yılan bulunduğu inanılmıştır (Hân, 1937, s. 52). el-Ma‘arrî, eserinde ağacı incire benzetmiş ve köklerinde yılanların bulunduğunu belirten bir şiire yer vermiştir. Bu tasvir, eserdeki ağaç ile Cahiliye Dönemi’nde kutsal kabul edilen hamatâ ağacı arasındaki benzerliği ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra, zâtu envât, risâlede İbnu’l-Kârih’in cennetinde yer alan mitolojik bir sembol olarak karşımıza çıkar (el-Ma‘arrî, 2008, s. 17). Cahiliye Arapları için zâtu envât, ziyaret edilip kurban sunulan kutsal bir ağaçtır (el-Cuhenî, 2015, s. 205). Hz. Peygamber döneminde put sayıldığı için yasaklanan zâtu envât, el-Ma‘arrî’nin eserinde farklı bir şekilde ele alınmıştır. Onun cennet tasvirinde ağaç; gölgeli, meyveli ve köklerinden ırmaklar akan huzurlu bir ağaçtır (el-Ma‘arrî, 2008, ss. 17-18). el-Ma‘arrî, ağacı cennette tasvir ederek İbnu’l-Kârih’in atalarının batıl inançlarını eleştirmek istediği söylenmiştir. Yazar, onların cehaletle hareket edip akıllarını kullanmadığını ima ederek toplumsal eleştiri yapmıştır (La‘ûr, 2009, s. 53).

Arap mitolojisinde yer alan ve fizikötesi eserlerde en yaygın kullanılan mitolojik motif cin kavramıdır. Araplarda, bazı hayvanların cinlere sahip olduğuna ve cinlerin hayvan şekline girebileceğine inanılmıştır. Arap halk kültüründe, insanlarla cinleri konu alan pek çok hikâye de yer almaktadır (La‘ûr, 2009, ss. 55-56). Ayrıca Yunan ve Arap mitolojilerinde şairlerin ilham kaynağı olan cinlere sahip olduklarına inanılırdı (La‘ûr, 2009, s. 58). Bu bağlamda *Risâletü’l-Ğufrân*’da şeytan sembolü, Arap mitolojisindeki cin inancına dayanır. Cinlere tapınma, onları kutsama veya onlardan korkma teması hem Arap hem de diğer kültürlerin mitolojilerinde yer almaktadır (el-Cuhenî, 2015, s. 206). el-Ma‘arrî, eserinde cin olaylarına atıfta bulunmuş ve şairlerin cinleri olduğuna dair inancı yeniden işlemiştir (‘Abduzzevbî, 2008, s. 207). el-Ma‘arrî’nin şairlerin cini inancından faydalandığı, bu tarzın başka milletlerin edebiyatına da etki ettiği söylenmektedir (el-Mi‘tânî, 1991, s. 18).

Örneğin ifritlerin cennetinde geçen Ebû Hedraş lakablı cin şekilden şekille girebilme özelliğine sahiptir. İbnu’l-Kârih ile arasında Ebû Hedraş geçen diyalogda doğa ötesi dönüşümlerden bahsedilmiştir. Cahiliye Dönemi Arapları cinlerin şekil değiştirerek bazı hayvanlara dönüşebileceği inancına sahipti. Bu cin, dönüşüm gibi mitolojik özelliklerinin yanı sıra Arap kültüründe inanıldığı gibi şiir de okuyan bir cindir (el-Hût, 1955, s. 209). Dönüşüm veya değişim olarak adlandırılan bu durum

Arap halk edebiyatında *Binbir Gece Masalları* gibi edebi eserlerde bilinen ve aynı zamanda da bu eserlerin önemli bir unsuru olarak kabul edilen bir kavramdır.

"يَا أَبَا هَدْرَاشَ، مَا لِي أَرَاكَ أَشْيَبَ وَأَهْلَ الْجَنَّةِ شَبَابَ فَيَقُولُ: إِنَّ الْإِنْسَانَ أَكْرَمُوا بِذَلِكَ وَخُرْمَنَاهُ، لِأَنَّا أُعْطِينَا الْخَوْلَةَ فِي الدَّارِ الْمَاضِيَةِ، فَكَانَ أَحَدُنَا إِنْ شَاءَ صَارَ حَيَّةً رَفْشَاءً، وَإِنْ شَاءَ صَارَ عُصْفُورًا، وَإِنْ شَاءَ صَارَ حَمَامَةً، فَمُنِعْنَا التَّصَوُّرَ فِي الدَّارِ الْآخِرَةِ، ثَرَكْنَا عَلَى خَلْقِنَا لَا نَتَغَيَّرُ، وَغَوْضَ بَنُو آدَمَ كَوْنَهُمْ فِيمَا حَسَنَ مِنَ الصُّورِ. وَكَانَ قَائِلُ الْإِنْسَانِ يَقُولُ فِي الدَّارِ الدَّاهِيَةِ: أُعْطِينَا الْحَيَلَةَ، وَأُعْطِيَ الْجُنُّ الْخَوْلَةَ." (el-Ma'arrî 2008, s. 101)

"Ey Ebû Hedrâş, cennet ehli gençlik çağında iken, seni neden yaşlı görüyorum? diye sorar. O: Şüphesiz, insanlara o şekilde ikramda bulunuldu. Biz o ikramdan yoksun bırakıldık çünkü bize geçen yurttan (dünyada) şekilden şekle girme özelliği verilmişti. Birimiz dilese bir alaca yılan oluverir, dilese bir serçe oluverir, dilese bir güvercin oluverirdi. Bunun için biz, ahiret yurdunda şekillenmekten men edilip yaratıldığımız durumda, değişmez olarak bırakıldık. Âdemoğluna ise (dünyadaki durumuna) karşılık olarak en güzel biçiminde olma ödülü verildi. Giden dünyada Giden dünyada insanların sözcüsü: 'Bize hile verildi, cinlere de kılıktan kılığa girme!' dedi." (el-Ma'arrî 2017, s. 103).

İbn Şuheyd de eserinde cin motifinden faydalanmıştır, Cahiliye Dönemi'nden gelen "şairlere ilham veren cin" inancını yeniden yorumlayarak kendine bir şiir cini yaratmış, böylece hem şairlik yeteneğini kanıtlamayı hem de düşmanlarının edebî otoritesini sorgulamayı amaçlamıştır (Mahmûd, 2013, ss. 4-7; Malkâvî, 2018, s. 251). Risâlede cin sembolünün yanında yılan motifi de önemli bir mitolojik unsurdur. Yılan, pek çok mitolojide ölümsüzlüğün simgesi olarak görülmüştür. İslamiyet'ten sonra da Arap hikâyelerinde yılan figürü kutsal bir unsur olarak yer almaya devam etmiştir (La'ûr, 2009, ss. 70-72).

Hay b. Yakzân'da Arap mitolojisinin etkisi sınırlı düzeydedir. Eserde kahraman, yavrusunu kaybeden bir ceylan tarafından büyütülür. Bu durum, Arap mitolojisindeki hayvanların çocuklara şefkatle yaklaştığı inancıyla paralellik gösterir (el-Beyyûmî, 1980, ss. 153-154). Câhız'ın *Kitâbu'l-Hayevân* adlı eserinde hayvanlarla ilgili benzer örnekler yer almaktadır. İbn Tufeyl'in hayvanlara dair ayrıntılarında bu eserden faydalanmış olması muhtemeldir.

3.4.2. Dini Kaynaklar

Dini kültürden faydalanma Kur'ân-ı Kerîm, hadisler ve miraç hadisesi şeklinde üç kaynaktan faydalanma şeklinde görülmüştür. Kur'ân-ı Kerîm, ahiret tasavvurlarında temel başvuru kaynağıdır. Fizikötesi eserlerde cennet, cehennem, kıyamet ve mahşere dair tasvirlerde Kur'ân'dan hem üslup hem de içerik bakımından yararlanılmıştır. Bu anlatılar, edebiyatçıların hayal dünyasını beslemiştir. Kur'ân-ı Kerîm'den iktibas yapmak veya ayetleri delil göstermek, dini kültürün en önemli tezahürlerinden biri kabul edilmiştir. Kur'ân'ın belâgatından, metinlerin daha etkili ifade edilmesi, açıklanması ve pekiştirilmesi amacıyla yararlanılmıştır (Malkâvî, 2018, s. 228; Munna', 2017, s. 194). İktibas, kimi zaman bir ayetin tamamının veya bir kısmının doğrudan aktarılmasıyla, yani lafzen yapılmıştır. Bazen de Kur'ân-ı Kerîm'in anlamına atıfta bulunularak manen iktibas tercih edilmiştir. Kur'ân'dan yararlanma yollarından biri de konuyu açıklamak amacıyla peygamber kıssalarına yer vermek ya da Kur'ân üslubunu taklit etmektir.

Endülüs edebiyatçıları, dini kültürden başta Kur'ân-ı Kerîm olmak üzere edebi ürünlerin zenginleştirilmesinde faydalanmışlardır (Malkâvî, 2018, s. 220). Bu kaynaktan yapılan iktibas, Endülüs nesrinin neredeyse tüm türlerinde belirgin olarak görülmekteydi.(es-Selâmîn, 2010, s. 37). Yazarlar, doğrudan alıntı yapmanın yanı sıra Kur'ân'ın anlatım üslubundan ve biçimsel özelliklerinden de faydalanmışlardır (es-Selâmîn, 2010, s. 43; Şeybel, 1987, s. 161). Nitekim İbn Şuheyd eserlerinde inandırıcılığı artırmak ve mesajlarını pekiştirmek için Kur'ân'dan faydalanmıştır. Bu etkinin

metinlerinde açıkça görüldüğü belirtilir (es-Selâmîn, 2010, s. 37). İbn Şuheyd, eserinde özellikle üslup yönüyle Kur'an'dan faydalanmış ve buna dair ayrıntılara yer vermiştir.

“Daha çocukken ona nasıl hikmet verildi?” (İbn Şuheyd, 1996, s. 88) ifadesinde Meryem suresi 12. âyete işaret edilmiştir. Bu âyette Hz. Yahya'ya daha çocukken ilim ve hikmet verilmesi gibi İbn Şuheyd'in edebi yeteneğinin de doğuştan geldiğini ve ona bahşedilen bir özellik olduğu ima ediliyor.

Ayrıca İbn Şuheyd, Kur'an'dan manen iktibas yaparak metinlerine derinlik kazandırmıştır. Cuma Sûresi'ndeki merkep benzetmesini kullanarak, yetenekten yoksun şair ve dilcileri boşuna çaba harcayan kişiler olarak eleştirdiği iddia edilmiştir. Bu kullanım, onun çağdaşlarına yönelik hicvini ve Kur'an bilgisini ortaya koymaktadır. Ayrıca eserlerinde, Kur'an'a dayandığı görüşlerle inandırıcılığını artırmayı amaçladığı belirtilir (Malkâvî, 2018, s. 221; Şeybel, 1987, s. 162 el-'Uzzâm, 2003, s. 1027).

Benzer şekilde *Risâletü'l-Ğufrân*, Ebu'l-'Alâ' el-Ma'arrî'nin kültürel birikimi ile dini düşüncelerinin sanatsal bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Eserde, ahiret tasvirlerinde Kur'an-ı Kerim'in üslup ve içeriklerinden yoğun biçimde faydalandığı görülmektedir. Risâledeki ağaç ve nehir betimlemeleri Kur'an'daki tasvirlerle benzerlik gösterir. Eserin başında gölgelik sağlayan ve meyveleriyle öne çıkan ağaçlar anlatılmaktadır (el-Ma'arrî, 2008, s. 17). Nisa suresi 57. âyette (وَوَدَّحُلُومَهُمْ ظِلَالًا ظَلِيلًا) “Onları, koyu gölgeler altında bulunduracağız” şeklinde yer alan ifadenin eserde yapılan tasvirle benzerlik gösterdiği görülmektedir.

Ayrıca risâledeki cennet ziyafet sahnesi, Kur'an'daki benzer tasvirlerle örtüşmektedir. Yapılan tasvirde sofrada altın ve gümüş kaplar, çeşitli içecekler ve şarkıcıların ezgileri yer alır (el-Ma'arrî, 2008, s. 89). Risâledeki cennet tasvirleri ile Sâffât 41-47 ve İnsan 15-17 sûrelerindeki ayetler arasındaki paralellik, Kur'an'dan esinlenilmiş olabileceğini göstermektedir. Buna karşılık eserde cehennem azabına ilişkin tasvirlerle sınırlı ölçüde yer verilmiştir. Kahraman, yukarıdan cehenneme baktığında şeytanı, zebânîler tarafından demir tokmaklarla dövülürken ve zincirli halkalar içinde çırpınırken görür. İblîs'in bu hâlinin, A'râf suresi 50. ve Mü'min suresi 71. âyetlerden yapılan iktibaslarla betimlendiği söylenmiştir (el-Ma'arrî, 2008, ss. 113-114).

Benzer şekilde *Hay b. Yakzân*'da Kur'an'ın dili ve üslubu yoğun biçimde kullanılmıştır. İbn Tufeyl, kimi yerde doğrudan iktibaslar yapmış, kimi yerde ise Kur'an'ın anlatım tarzını yansıtmıştır. Kahramanın doğumuna dair ikinci varsayım bu etkiye örnek teşkil etmektedir. Eserde âyet ifadelerinin kullanımına dair pek çok örnek bulmak mümkündür. *Hay b. Yakzân*'nın dünyaya gelişi ile ilgili ikinci varsayım bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Bu varsayıma göre kral olan erkek kardeşinin zorbalığından ve kıskançlığından korkan annenin çocuğunun ölme ihtimali vardır. Anne üzüntüden ve korkudan kalbi titremesine rağmen çocuğu bir sandığa koyarak, denize bırakır (Sâlih, 1980, s. 48). Benzer bir durum, Tâhâ suresi 37-39. âyetler ile Kasas suresi 7. âyette de görülmektedir. Tâhâ suresinde geçen “الْيَمِّ” kelimesi “deniz” anlamına gelmektedir ve aynı kelimenin eserde de kullanıldığı dikkat çekmektedir: (وَلَقَدْ مَنَّا عَلَىكَ مَرَّةً أُخْرَى، إِذْ أَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّكَ مَا يُوحَى، أَنْ أَقْذِفِيهِ فِي التَّابُوتِ فَآقْذِفِيهِ فِي الْيَمِّ فَلْيُلْقِهِ الْيَمُّ بِالسَّاحِلِ...) (Tâhâ 37-39)

“Andolsun, biz sana bir kere daha iyilikte bulunmuştuk, hani annene ilham edilmesi gereken şeyleri ilham etmiştik, onu (bebek Musa'yı) sandığın içine koy ve denize bırak ki, deniz onu kıyıya atsın...”

el-Vehrânî, hikâyesinde Kur'an-ı Kerim'deki unsurlardan yararlanmış; cennet ve cehennem bekçileri, mahşer, sûr'a üfleme, A'râf ve Havz-ı Kevser gibi ayrıntıları işlemiştir. Özellikle mahşer tasvirleri Kur'an ayetleriyle benzerlik göstermektedir. Yazarın dini kaynaklara göre ele aldığı konulardan bir diğeri de Hz. Peygamberin şefaattir. Yazar Hz. Peygamberin ashabının ve ehl-i beytin

olduğu bir kavmi havz-ı kevser'in etrafında toplanan bir topluluk şeklinde tasvir etmiştir. el-Vehrânî, Ehl-i Beyt'i Havz-ı Kevser etrafında betimleyerek onların şefaate eriştiğini belirtmiştir. Bu anlatının, Şîî inancındaki Hz. Ali'nin şfaatçi olacağı görüşünü eleştirmek amacıyla kullanıldığı düşünülmektedir. ('Âtiyye, 2014b, s. 382; Selîm, 2012, ss. 205-206)

(el-Vehrânî, 2006, s. 48) "وَالنَّاسُ يَضْحَكُونَ بِالْبُكَاءِ وَيُشِيرُونَ إِلَيْهِ بِالْأَيْدِي، وَيَسْتَعِينُونَ عَلَيْهِ مِنْ كُلِّ مَكَانٍ."

"İnsanlar elleriyle işaret ederek ve hüüngür hüüngür ağlayarak bağıryorlardı, her taraftan ondan yardım istiyorlardı."

Tâhâ suresi 109, Zümer suresi 44, Necm suresi 26 ve Enbiyâ suresi 28. âyetlerde açıkça ifade edildiği üzere Allah'ın izni olmadan hiç kimse şfaat edemez. Bu ayrımın, *el-Menâmu'l-Kebîr*'de de işlendiği görülmektedir.

Hadis-i şerifler de edebiyatçıların eserlerini kaleme alırken ilham aldıkları dini kültürün önemli unsurlarından biri olarak değerlendirilmiştir. Hadislerden yararlanmanın başlıca amacı, anlamı güçlendirmek ve söze estetik bir değer katmaktır. Ayrıca bazı edebiyatçılar, ifadelerini daha inandırıcı kılmak için de hadislerden faydalanmışlardır (Malkâvî, 2018, s. 233 es-Suleymân, 1999, s. 79). *Risâletu'l-Ğufrân*'da cennet ehlinin genç ve kusursuz tasviri, hadislerin ve mitlerin etkisine bağlı olduğu belirtilir. İslami kaynaklarda bu durum için açık delil bulunmazken, Hesiodos'un *İşler ve Günler*'i ile Aristophanes'in *Kurbağalar*'ında benzer örnekler görülür ('Awad, 1966, s. 126). Buna karşın el-Ma'arrî'nin İslami kaynaklara yönelimi ise hadislerden faydalandığını düşündürür.

Bazı hadislere göre günahlar, ibadetlerin sevabını azaltmaktadır. el-Vehrânî'nin eserinde hadislerden yararlandığı örneklerden biri, İbnu'n-Nakkâş'ın günahlarının hesaba çekildiği bölümdür. Burada, kahramanın önce namazı, orucu ve Kur'ân tilaveti değerlendirilir; ardından işlediği kötülükler sebebiyle tüm sevaplarının tükendiği belirtilir (el-Vehrânî, 2006, ss. 39-40).

Dini motiflerden biri olan miraç hadisesi, Arap edebiyatında yeni bir hikâye türüne zemin hazırlamış; göğe, cinler âlemine ve ahirete yapılan hayali yolculuklara ilham vermiştir. Miracın etkisi Arap edebiyatıyla sınırlı kalmamış, ayrıca Dante'nin eserleri ve İslami kültüre dayanan edebî metinlerle de benzerlik göstermektedir (Hilâl, 2003, s. 131; Mirzanya & Rencber, 2016, ss. 570-571). İsrâ ve miraçtan ilhamla Kur'ân, hadis ve kasideler yanında sanatsal yönü ağır basan pek çok hikâye Müslüman halk kültüründe ortaya çıkmış, bu eserler "miraç edebiyatı" adıyla anılmıştır (Fadl, 1968, s. 84). Ahmed Heykel'e göre fizikötesi eserlerin kaynağı miraçtır ve buradaki cennet-cehennem tasvirleri sonraki metinleri etkilemiştir (Heykel, 1985, s. 385; Hilâl, 2003, s. 184; Şeybel, 1987, s. 14).

el-Ma'arrî'nin miraç konusunda özellikle İbn 'Abbâs'a (619-687) dayanan rivayetlerden yararlandığı iddia edilmiştir. Bu iki eser, miraç hadisesine benzer nitelikte yolculukları konu edinir. İbn Şuheyd'in cinler âlemine, el-Ma'arrî'nin ise cennet ve cehenneme yaptığı yolculuk bu benzerliğe örnektir (es-Seyyid, 1996, s. 165). Miraç hadisesi ile *Risâletu'l-Ğufrân* arasında dikkat çekici benzerlikler vardır. Hz. Muhammed'in Cebrâil eşliğinde yaptığı yolculuk, risâlede İbnu'l-Kârih'in cennet, cehennem ve A'râf'ta yaşadıklarıyla paralellik göstermektedir. İbnu'l-Kârih'in yakut ve inciden yapılmış bir binekle cennete gitmesi, Hz. Muhammed'in Burak ile yaptığı isrâ yolculuğunu hatırlatmaktadır (el-Ma'arrî, 2008, s. 33). Miraçta Hz. Muhammed'in peygamberlerle görüşmesi, risâlede İbnu'l-Kârih'in Hz. Âdem'le karşılaşmasıyla benzerlik göstermektedir (el-Ma'arrî, 2008, s. 143).

Ruknuddîn el-Vehrânî'nin kıyamet yolculuğunu isrâ ve miraçtan esinlenerek kaleme aldığı düşünülebilir. Nitekim yazar, uykuda ruhun ilahi huzura yükselmesini tasvir etmiş ve bu yönüyle klasik miraç anlatısının temel unsurlarını yeniden üretmiştir. Ancak bu anlatı, yalnızca bir taklit değil; edebî

gücü sayesinde söz konusu geleneği dönüştürerek farklı bir kurgu içinde yeniden biçimlendirme çabası olarak değerlendirilebilir (‘Âtiyye, 2014b, s. 381).

3.4.3. Felsefi Kültür

Fizikötesi yolculuklarda yazarlar, cennet, cehennem, A‘râf, ıssız adalar veya rüyalar gibi farklı mekânlar aracılığıyla hayal âlemine ulaşır. Bu yolculukların ürünü olan ütopya dini, felsefi ve edebî bir arka plan taşır; toplumsal eleştirileriyle de dönemin sorunlarına çözüm arayışlarını yansıtır. Ütopya, sanatçıların gerçek hayatta ulaşamadıkları idealleri gerçekleştirdikleri kurgusal bir toplum veya şehir tasviridir. Bu eserlerde bilinmeyen diyarlara yapılan yolculuklarla toplumsal ve siyasal düzenler aktarılır. Fârâbî’nin *el-Medînetu’l-Fâzıla* ve Eflatun’un *Cumhuriyet* adlı eserleri bu türün başlıca örneklerindendir (es-Saî‘dî, 2016, ss. 242-243; Selîm, 2012, s. 66; Surûr, 2007, s. 80). Ütopya ideal düzeni yansıttıkları için fizikötesi yolculuklarla benzerlik gösterir; bazı modern yazarlar Batı’daki felsefi hikâyeleri de bu türden saymıştır.

Ahmed Dayf’a (1910-2005) göre Yunan felsefesi, özellikle tartışma sanatı, Arap edebiyatında yeni bir yöntem olarak *el-Menâmu’l-Kebîr* ve *Risâletu’l-Ğufrân*’da görülür. Bu eserlerin üslubu Eflatun’un metinleriyle benzerlik taşır ve Arap nesrinde ilk örnekler arasında kabul edilir. Her iki risale, Eflatun ve Fârâbî’nin ütopya eserlerinde olduğu gibi ideal devlet anlayışının izlerini barındırır. Araştırmacılar, el-Ma‘arrî ve İbn Şuheyd’in fizikötesi tasvirlerinin Eflatuncu düşünceden etkilendiği konusunda hemfikirdir (Dayf, 1924, s. 48; er-Rûbî, 2001, s. 26; Surûr, 2007, ss. 70-80).

Arap edebiyatında kaleme alınan metafizik eserler, yazarların hayal dünyalarında oluşturdukları birer ütopya örneği olarak değerlendirilebilir. Bu eserlerde edebiyatçılar, düşüncelerini okuyucuya dolaylı biçimde aktarmış; ayrıca ideal bir toplumun nasıl olması gerektiğine dair tasvirlerle de yer vermişlerdir.

4. Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Bu çalışmada incelenen fizikötesi yolculuk anlatılarının, yalnızca hayalî ve metafizik unsurlar içeren edebî metinler olmadığı; aynı zamanda kültürel, dini ve toplumsal birikimin yansıması olduğu görülmüştür. Nitekim literatürde de bu tür eserlerin İslamî düşünce, özellikle isrâ ve miraç anlatılarıyla yakından ilişkili olduğu belirtilmektedir (Eren, 2008; Heykel, 1985). Bu yönüyle fizikötesi anlatılar, İslam kültürünün ölüm ötesi tasavvurların edebî bir forma dönüştüren metinler olarak değerlendirilebilir. Ancak bu ilişki literatürde sadece şekilsel olarak ele alınırken, bu çalışmada içeriksel derinliğiyle ortaya konmuştur.

Bunula birlikte, söz konusu eserlerin yalnızca dini içerik taşımadığı, ayrıca güçlü bir eleştirel boyut barındırdığı da anlaşılmaktadır. Önceki çalışmalar, bu metinlerde alegorik anlatım yoluyla toplumsal ve edebî eleştirilerin yapıldığını ortaya koymaktadır (es-Saî‘dî, 2016; es-Suleymân, 1999). Bu araştırmada incelenen eserlerde de benzer biçimde, yazarların hayali yolculuklar aracılığıyla kendi çağlarına yönelik eleştiriler geliştirdikleri görülmüştür.

Araştırmacılar arasında bu eserlerin kökeni ve etkilenme kaynakları konusunda farklı görüşler bulunsa da, genel olarak makâm geleneği, mitolojik anlatılar ve İslami kaynakların bu türün oluşumunda belirleyici olduğu kabul edilmektedir (‘Atîk, 2010; Yıldırım, 2011). Bu çalışma da bu görüşleri destekler nitelikte bulgular sunmaktadır. Ancak elde edilen veriler, fizikötesi anlatıların yalnızca belirli bir geleneğin ürünü olmadığını; farklı kültürel ve edebî unsurların birleşimiyle ortaya çıkan çok katmanlı bir yapı sergilediğini göstermektedir.

Bu açıdan, incelenen eserlerin her birinin farklı anlatı teknikleri kullanmasına rağmen ortak bir metafizik düşünce zemini paylaştığı söylenebilir. Benzer şekilde, fizikötesi anlatıların ortak bir düşünsel çerçeve içerisinde değerlendirilebileceği literatürde de vurgulanmaktadır (es-Suleymân, 1999; Tosun,

2014). Bu durum, fizikötesi yolculukların Arap edebiyatında bağımsız ve özgün bir tür olarak geliştiğini ortaya koymaktadır.

Çalışma bulguları, Klasik Arap edebiyatında fizikötesi yolculuk anlatılarının, hayal ve gerçekliği bir araya getiren çok yönlü bir edebî tür olduğu belirlenmiştir. İncelenen eserlerin her biri, fizikötesi yolculuk temasını farklı anlatı teknikleriyle ele almakla birlikte, ortak bir düşünsel ve kültürel paydada bulunmaktadır. Söz konusu eserlerin yalnızca edebî bir anlatı sunmakla kalmayıp, aynı zamanda yazarlarına toplumsal ve düşünsel eleştiri yapma fırsatı sunduğu görülmektedir. Bu yönüyle fizikötesi anlatılar, hem bireysel hem de toplumsal düzlemde anlam üretme işlevi görmüş ve Arap edebiyatında önemli bir yer edinmiştir. Bu yönüyle çalışma, mevcut alan yazını desteklemekle birlikte, fizikötesi anlatıların tek bir gelenekle açıklanamayacak kadar çok boyutlu bir yapıya sahip olduğunu ortaya koyarak literatüre katkı sunmaktadır.

Araştırma bulgularından hareketle, fizikötesi yolculuk anlatılarının farklı edebiyat gelenekleriyle karşılaştırmalı olarak incelenmesi önerilmektedir. Özellikle Türk ve Fars edebiyatındaki benzer anlatılarla yapılacak karşılaştırmalar, türün gelişim sürecinin daha kapsamlı anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Ayrıca bu eserlerin yalnızca edebî değil, felsefi ve sosyolojik boyutlarıyla ele alınması, fizikötesi anlatıların çok katmanlı yapısının daha derinlemesine incelenmesine olanak tanıyacaktır.

5. Kaynakça

- ‘Abbâs, İ. (1969). *Târîhu’l-edebi’l-Endelusi’ asru’t-tavâif ve’l-Murâbitîn* (2. baskı). Dâru’s-sekâfe.
- ‘Abduzzebî, H. R. (2008). *ez-Zavâhiru’n-nakdiyye fî Risâleti’t-Tevâbi’ ve’z-Zevâbi’* [Risâletu’l-Mâcistîr, el-Câmi‘atu’l-İslamiyye].
- ‘Âtiyye, F. ez-Zehrâ. (2014). *el-‘Acâibiyye ve teşekkulluhâ’s-serdî fî Risâleti’t-Tevâbi’ ve’z-zevâbi’ li İbn Şuheyd ve menâmât Ruknuddîn el-Vehrânî* [Risâletu’l-Duktûrâ, Câmi‘atu Muhammed Haydar-Biskra].
- ‘Awad, L. (1966). *‘Alâ hâmişi’l-Ğufrân*. Dâru’l-hilâl.
- Aydın, M. (1999). İbn Şuheyd. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 20, ss. 381-383). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Aydın, M. (2006). *Endülüslü şair ve yazar İbn Şuheyd*. Der.
- Bacon, F. (2018). *Yeni Atlantis* (V. Atayman, Çev.). Bordo siyah.
- Barbarâ, M. (2010). *et-Tefâ‘ulu’l-hivârî fî Risâleti’l-Ğufrân* [Şahâdetu’l-Mâcistîr, Câmi‘atu’s-Sâniyâ].
- Ben-Zaken, A. (2017). *Hay bin Yakzan’ı okumak* (Y. Alogan, Çev.). İthaki.
- el-Beyyûmî, M. R. (1980). *el-Edebu’l-Endelusi beyne’t-tee’sur ve’t-te’sîr*. İdâretu’s-sekâfe ve’n-neşr.
- Cerâh, V., & Selîm S. (2019). *es-Suhriyye bi ‘itibârihâ muveccihâ li’l-hikâye fi’l-Menâmi’l-kebîr. Mecelletu’l-Vâhât*, 12(2), 599-634.
- Clayeys, G. (2018). *Ütopya edebiyatı* (Z. Demirsu & D. Göl, Çev.; 2. baskı). Türkiye İş Bankası Kültür.
- Creswell, J. (2014). *Research design: qualitative, quantitative, and mixed approaches to literature* (4th ed.). Sage publications.
- Cum‘a, H. (2003). *Edebu’l-hayâl fî Risâleti’l-ğufrân. et-Turâsu’l-‘Arabiyye*, 90, 11-44.
- el-Cuhenî, S. M. (2015). *Telakkî Risâletu’l-ğufrân fi’n-Nakdi’l-‘Arabî’l-hadîs* [Risâletu’l-Mâcistîr, Câmi‘atu Umî’l-Kurâ].
- Çiçek, Y. (2022). *Klasik Arap edebiyatında fizikötesi yolculuklar*. Kitap dünyası.

- Dayf, A. (1924). *Belâğatu'l- 'Arabî fi'l-Endelus*. Matba'atu Mısır.
- Dayf, Ş. (1983). *el-Fenn ve mezâhibuhû fi'n-nesri'l- 'Arabî* (10. baskı.). Dâru'l-me'ârif.
- Eren, A. C. (2008). Risâletu'l-ğufrân. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 35, ss. 127-128). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Fadl, S. (1968). *Te'sîru's-sekâfeti'l-İslâmiyye fi'l-Kûmediyâ'l-İlâhiyye li Dante* (3. baskı.). Daru's-şurûk.
- Fahreddin, R. bin. (2014). *Ebu'l- 'Alâ' el-Ma'arrî*. Çizgi.
- el-Fâhûrî, H. (1986). *el-Câmi' fi târihi'l-edebi'l- 'Arabî*. Dâru'l-cîl.
- Ferrûh, 'O. (1986). *İbn Tufeyl ve kıssatu'l-Hay b. Yakzân*. Dâru'l-Lubnân.
- el-Fîrûzâbâdî, M. b. Y. (2008). *el-Kâmûsu'l-muhît* (E. eş-Şâmî & Z. Ahmed, Thk.). Dâru'l-hadîs.
- Göktürk, A. (2018). *Edebiyatta ada*. Sinan.
- Gölcük, Ş. (1995). Esâtîr. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 11, ss. 359-360). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Gündüz, Ş., Ünal, Y., & Sarıkçıoğlu, E. (1996). *Dinlerde yükseliş motifleri ve İslam'da miraç*. Vadi.
- Hafâcî, M. (1954). *el-Hayâtu'l-edebîyye fi'l- 'asri'l- 'Abbâsî*. Dâru'l-cedîd.
- Halîfât, S. (1994). Ebu'l- 'Alâ' el-Ma'arrî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 10, ss. 287-291). İslam Araştırmaları Merkezi.
- Hân, 'A. (1937). *el-Âsâtîru'l- 'Arabîyye kable'l-İslâm*. Matba'tu'l-lecneti't-te'lif ve't-terceme ve'n-neşr.
- Hemedânî, B. (2011). *Makâmât Bedî'u'z-zamân el-Hemedânî*. Dâru'l-kutubi'l- 'ilmiyye.
- Heykel, A. (1985). *el-Edebu'l-Endelusî mine'l-fethi ilâ sukûti'l-hilâfe*. Dâru'l-me'ârif.
- Hilâl, M. Ğ. (2003). *el-Edebu'l-mukâren* (9. baskı). Nahdat Mısır.
- Humeydî, E. A. M. (1952). *Cezvetu'l-muktebis fi zikri vulâti'l-Endelus ve esmâ'i ruvâti'l-hadîs ve ehli'l-fıkıh ve'l-edeb* (M. b. Tâvî et-Tancî, Haz.). Mektebetu neşru's-sekâfe.
- el-Hût, M. S. (1955). *fi Tarîki'l-Mîsûlûciyâ 'inde'l- 'Arab*. B.Y.
- İbn Şuheyd, E. Ş. (1996). *et-Tevâbi' ve'z-zevâbi' li İbn Şuheyd el-Endelusî* (2. baskı.). Dâru sadr.
- İbn Tufeyl, el-K. el-Endelusî, İbn Sinâ & es-Suhreverdî. (1952). *Hay b. Yakzân li İbn Sinâ ve İbn Tufeyl ve es-Suhreverdî*. Dâru'l-me'ârif.
- İbrahim, N. M., & Ferîhât, M. (2014). Nazarât nakdiyye fi Risâleti't-Tevâbi' ve'z-Zevâbi. *Mecelletu'l-Dirâseti'l-Luğaviyye ve'l-Edebiyye*, 1, 134-157.
- Kutluer, İ. (1996). Hayy ve Kâmil: İki otodidaktın serüveni. *Akıl ve itikad: Kelâm-Felsefe ilişkileri üzerine araştırmalar* (ss. 109-146). İz.
- Kristeva, J. (1980). *Desire in language: A semiotic approach to literature and art* (T. Gora, A. Jardine, & L.S. Roudiez, Çev.). Columbia university press.
- La'ûr, H. (2009). *el-Ğufrân fi dav'i'n-nakdi'l-ustûra*. el-Hey'e 'âmmeli kusûri's-sekâfe.
- Mahmûd, 'A. (1997). *Rihle ilâ'd-dâri'l-âhire ma' el-Ma'arrî ve Dânte*. Merkezu'l-kitâb li'n-Neşr.

- Mahmûd, M. Ş. (2013). Tavzîfu'l-ustûra fî Risâleti't-tevâbi' ve'z-zevâbi' li İbn Şuheyd. *Mecelletu'l-Âdâbi'l-Mustansirîyah*, 63, 1-25.
- el-Ma'arrî, E. A. (2008). *Risâletu'l-ğufrân*. Dâru's-sadr.
- el-Ma'arrî, E. A. A. b. A. b. S. (2017). *Gufran risâlesi* (N. H. Yanık & S. Bakırcı, Çev.). Türk Dil Kurumu.
- Malkâvî, D. (2018). *en-Nesru'l-hayâlî fî'l-Endelus fî'l-karneyni'l-hâmis ve's-sâdisi'l-hicrîyeyn*. Alaan publishing.
- Mircea, E. (2014). *Dinler tarihine giriş* (L. A. Özcan, Çev.; 2. baskı.). Kbalcı.
- Mirzanya, M. R., & Ren cber, C. (2016). el-Mi'râcu'n-Nebevî ve eseruhû fî Risâleti'l-ğufrân ve Risâleti't-tevâbi' ve'z-zevâbi'. *Mecelletu'l-Luğati'l-'Arabîyye ve Âdabiha 'İlmiyye Muhkeme*, 3, 569-575.
- el-Mi'tânî, 'A. (1991). Kadîyye şeyâtînu's-su'arâ ve eseruhâ fî'n-nâkdî'l-'Arabî. *Mecelletu Fusûl*, 10 (1-2), 13-23.
- Munna', M. (2017). *Resâilu İbn Muhriz el-Vehrânî* [Risâletu'l-Duktûrâ, Câmi'atu Kâsîdî].
- el-Muhâsibî, H. (2014). *Kitâbu't-tevehhum* (Ö. Çetinkaya, Çev.). Işık.
- el-Mussadik, 'A. (2025, Eylül 11). el-'Âlemu'l-âhar beyne'l-Ma'arri ve'l-Vehrânî. *Kelimâtun 'Abiraturun*. https://kalimatabira.blogspot.com/2008/02/blog-post_3038.html
- Nâsr, D. (2006). *el-Menâmât fî'l-mevrûsi'l-hekâyî'l-'Arabî* [Risâletu'l-Duktûrâ, Câmi'atu'l-Urduniyye].
- Özalp, N. A. (1985). *Ruhun uyanışı ya da Hayy ibn Yakzân'ın olağanüstü serüveni* (2. baskı.). İnsan.
- Özalp, N. A. (2014). *Hay Bin Yakzân* (M. Ş. Yaltkaya & R. Babanzâde, Çev.; 12. baskı.). Yapı Kredi.
- Palacios, M. A. (2015). *Dante ve İslam* (G. Ayas, Çev.). Okyanus.
- Rakân, S. (2011). *el-Fennu'l-kıssasî fî'n-nesri'l-'Arabî hattâ matla'î'l-karni'l-hâmisi'l-hicrî*. Menşûrâtü'l-hey'eti'l-'âmme.
- Reşîd, 'A. (2012). el-Menâmât levn nesrî fî'l-edebî'l-'Arabî dirâse fî'l-Menâmi'l-kebîr li'l-Vehrânî. *Mecelletu'l-Câmi'atu'l-Tikrît*, 19 (7), 323-348.
- Rezael, R., & Ghahramani, 'A. (2017). Dirâse fî'r-rahâlâtî'l-hayâliyye beyne's-sekâfe. *Mecelletu Kulliyetu't-Terbiyyeti'l-Esâsiyye lil-'Ulûmi't-Terbeviyye ve'l-İnsâniyye*, 32, 178-188.
- Rûbî, U. K. (2001). *Belâğatu't-tavsîl ve te'sîsu'n-nev'*. el-Hey'etu'l-'âmme li kusûri's-sekâfe.
- Sâlih, M. (1980). *İbn Tufeyl kadâyâ ve mevâkıf*. Dâru'r-reşîd.
- es-Saî'dî, 'A. (2016). er-Rihletu'l-hayâliyye ile'l-'âlemi'l-âhar. *Mecelletu'l-Âdâb*, 117, 239-277.
- Selâmîn, T. (2010). *Eseru'l-Kur'ânî'l-Kerîm fî'l-hitâbi'n-nesrî'l-Endelüsî fî'l-karni'l-hâmisi'l-hicrî* [Şahâdetu'l-Mâcistîr, Câmi'atu Mu'tah].
- Selîm, S. (2012). *Teşekkulâtü's-serdi's-sâhir ve makâsidihî fî'l-menâmi'l-kebîr li Ruknuddîn el-Vehrânî* [Şahâdetu'l-Mâcistîr, Câmi'atu Mevlûd Ma'merî Tizî Vezû].
- es-Seyyid, Ş. (1996). *el-Hayâlu'l-kıssasî fî't-Tecrubeti'l-Endelusiyye beyne'l-Muhâkât ve'l-İbdâi'*. Dâru'l-'ulûm.

- es-Suleymân, M. (1999). *er-Rahalâtu'l-hayâliyye fî ş-Şi'ril-'Arabiyyi'l-hadîs*. İttihâdi'l-kuttâbi'l-'Arab.
- Surûr, N. (2007). *Tahte 'Abâe Ebi'l-Alâ*. Muessese Bahzânî.
- eş-Şek'a, M. (1983). *el-Edebu'l-Endelusî mevdû'âtuhu ve funûnuhu* (5. baskı.). Dâru'l-'ilm.
- Şeybel, 'A. (1987). *el-Bunyetu'l-kıssasiyye fî Risâleti't-tevâbi' ve'z-zevâbi'*. Havliyâtu'l-câmia'ti't-Tûnusîyye.
- Şenterînî, E. H. (1997). *ez-Zehîre fî mehâsîn ehli'l-cezîre* (C. 1). Dâru's-sekâfe.
- et-Tibâvî, 'A. (1928). *et-Tasavvufu'l-İslâmiyyu'l-'Arabî*. Dâru'l-'usûr.
- Todorov, T. (1993). *Medhal ile'l-edebi'l-'âcâibî* (B. es-Sadîk, Çev.). Dâru'l-keâm.
- Tosun, N. (2014). *Modern öykü kuramı* (2. baskı.). Hece.
- el-'Uzzâm, H. (2003). *el-Mufâraka fî Risâleti't-tevâbi' ve'z-zevâbi'*. *Mecelletu Câmi'atu Ummi'l-Kurâ*, 16 (28), 1017-1060.
- Ülken, H. Z. (1998). *İslam felsefesi ve etkileri* (5. baskı.). Ülken.
- el-Vehrânî, R. M. b. M. İ. M. (2006). *Menâmâtu'l-Vehrânî ve hikâyâtuhu*. Dâru's-safahâ.
- el-Yâsîn, 'A. (2008). *el-Hayâlu'l-'ilmî fî'l-edebi'l-'Arabiyyi'l-hadîs fî dev'il-dirâsâti'l mukârene* [Şahâdetu'l-Mâcistîr, Câmi'atu'l-Ba'as].
- ez-Zehrânî, S. (2012). Kıssa "Hay b. Yakzân" [Şahâdetu'l-Mâcistîr, Câmi'atu'l-Medîne el-'Âlemiyye].
- Yanık, N. H., & Aydın, M. (2008). *İbn Şuheyd tevâbi' ve zevâbi'*. Der.
- Yıldırım, N. (2011). *Ardâvîrâfnâme*. Pinhan.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2011). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (8. baskı.). Seçkin.